

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Б. ЖАМГЕРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ,
АРХЕОЛОГИЯ ЖАНА ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ**

**Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 07.21.628 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда
УДК: 675.02:392

Капалбаев Октябрь Эркинович

**КЫРГЫЗДАРДЫН САЛТТЫК ТЕРИ ИШТЕТҮҮ КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮГҮ
(XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы)**

07.00.07 – этнография, этнология жана антропология

Тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын авторефераты

Бишкек – 2022

Диссертация Ишеналы Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Кыргызстандын тарыхы жана этнология кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: **Асанканов Абылабек Асанканович**, тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б. Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтунун директору

Расмий оппоненттер: **Каратаев Олжобай Кубатбекович**, тарых илимдеринин доктору, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Тарых жана чөлкөм таануу факультетинин Чөлкөм таануу кафедрасынын профессору

Кайыпов Сулайман Турдуевич, тарых илимдеринин доктору, “Манас” жана Ч. Айтматов улуттук академиясынын Кыргыз таануу бөлүмүнүн башкы адиси

Мокеев Анварбек Мокеевич, тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз-Түрк “Манас” университетинин окуу иштери боюнча проректору

Жетектөөчү мекеме: Ош мамлекеттик университетинин Кыргызстандын тарыхы, археология жана этнология кафедрасы (Ош ш., Раззаков проспекти-си, 21).

Диссертация 2022-жылдын 18-мартында саат 14.00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б. Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институту жана Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 07.21.628 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а.

Диссертацияны коргоонун жүрүшүн онлайн трансляциянын идентификациялык код: https://vc.vak.kg/b/d_0-wpz-ynr-oji

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чүй проспекти 265-а), Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин китепканасынан (720033, Бишкек ш., Жибек-Жолу көчөсү 392, № 8 корпусу) жана www.csnaskr.jet.kg сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын 18-мартында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, т.и.к.,
ага илимий кызматкер

Жапаров А.З.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз эли байыркы мезгилдерден бери көчмөн, жарым көчмөн шартында жашап келгендиктен, алардын жашаган турак-жайы, кийим-кечектери, тамак-аштары жүргүзүлгөн чарбасына, географиялык абалына, социалдык-экономикалык шарттарына жараша өнүгүп, ошого ылайыкташтырылган. Мезгил өткөн сайын көчмөн маданиятка, чарбанын өнүгүшүнө, ар кандай кошумчалар жана толуктоолор киргизилип келгенине карабай, салттуу кол өнөрчүлүк ондогон кылымдар бою дээрлик эч бир өзгөрүлбөй сакталып келген. Бирок XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып кыргыз коомуна башка этностордун кескин аралашышы заттык жана руханий маданияттын өзгөрүшүнө жана башка элдердин маданияттарынын айрым элементтеринин киришине өбөлгө түзгөн.

Кыргыз коомчулугунда жазуу иштери жакшы өнүкпөгөндүгүнө байланыштуу көптөгөн элдик баалуулуктар, көркөм кол өнөрчүлүктүн түрлөрү оозеки сакталып, алар жөнүндөгү маалыматтар жазма булактардан аз санда гана кездешет. Батыш саякатчылары, окумуштуулары, аскер кызматкерлери, чыгыш таануучулары өздөрүнүн эскермелеринде, күндөлүктөрүндө, экспедициялык баяндамаларында кыргыз элинин маданияты тууралуу үзүл-кесил, айрым учурларда так эмес маалыматтарды да беришкен. Борбордук Азиялык жана Сибирь элдерине салыштырмалуу кыргыздардын материалдык маданияты, айрыкча, кол өнөрчүлүгү үстүртөн гана караштырылган.

Кыргыздардын тери иштетүү кол өнөрчүлүгү көчмөндөрдүн эң маанилүү кошумча кесиптеринин бири болгондугу алардын кийген кийимдеринен, колдонгон идиш-аяктарынан жана пайдаланган курал-жарактарынан даана көрүнүп турат. Ал тургай алардын аталыштары дагы териге байланыштуу айтылган. Алсак, байыркы жана орто кылымдарда *теринин* башка аталыштарын түшүндүргөн *чан, жар, кум, көн* сөздөрүнө грамматикалык мүчөлөр уланып, буюм аттары пайда болгон. Коомдун өнүгүшү менен турмуштиричилик буюмдары башка материалдардан жасалса дагы, алар баштапкы аталыштарын азыркы мезгилге чейин сактап калган.

Аң терилеринен жасалган баш кийимдер, тебетейлер аскердик даражаны, алардын коомдук абалын түшүндүргөн белги катары кабыл алынып, кыргыздардын жоокердик тартибин, аскер өнөрүнүн жогорку деңгээлде өнүккөндүгүн кабарлайт. Ошону менен катары эле аң терилери буюм деңгээлинде гана калбастан, кыргыздардын дүйнө таанымын, руханий маданиятын чагылдырган сыпайы ишарат каражаттарына, белгилерине айланган. Бирок ошого карабастан ушул мезгилге чейин кыргыздардын тери иштетүүсүнүн, пайдалануусунун коомдо алган орду этнология илиминде изилдөөнүн объектиси жана предмети болгон эмес.

Кыргыз элинин салттуу тери иштетүү кол өнөрчүлүгүн тарыхый-

этнографиялык жана археологиялык жактан гана изилдөө эмес, тилдик, фольклордук, маданият таануучулук, искусство таануучулук, философиялык өңүттөн кароо дагы актуалдуу маселелерден болуп саналат.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы.

Диссертация И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Кыргызстан тарыхы жана этнология кафедрасында аткарылды жана демилгелүү иш болуп эсептелет.

Иштин максаты жана милдеттери. Иштин максаты кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнүн кыргыз тарыхындагы, маданиятындагы ордун жана ролун ачып көрсөтүү.

Бул максатка жетүү үчүн төмөндөгүдөй милдеттер коюлган:

1. Кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгүн, териден жасалган кийимдерин жана турмуш-тиричилик буюмдарын чагылдырган байыркы жазма эстеликтерге, орто кылымдардагы тарыхый булактарга, совет мезгилине чейинки орус, чет элдик окумуштуу-саякатчылардын эмгектерине, эгемен мезгилде жазылган илимий изилдөөлөргө булакнаамалык жана тарыхнаамалык талдоолорду жүргүзүү;

2. Кыргыздардын салттуу тери иштетүү кол өнөрчүлүгүн изилдөөдө күткөн жыйынтыктарга жетүү үчүн иштин илимий-методологиялык негиздерин аныктоо;

3. Кыргыздардын салттуу тери иштетүү кол өнөрчүлүгү аркылуу башка элдер менен болгон этногенетикалык жана этномаданий байланыштарын тактоо;

4. Кыргыздардын салттык кол өнөрчүлүгүндөгү буюм аталыштарынын келип чыгышын жана түпкү маанилерин талдоо;

5. Салттык тери иштетүү көркөм кол өнөрчүлүгүнүн ролун жана ордун элдик оозеки чыгармалар аркылуу көрсөтүү;

6. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы кыргыз усталарынын тери иштетүү кол өнөрчүлүгүндө колдонулган салттык ыкмаларын, алардын түрлөрүнүн жалпылыктарын жана айырмачылыктарын табуу;

7. Кыргыздардын салттык маданиятындагы өзгөчө орунду ээлеген кун жана көрпө терилеринен жасалган кийим-кечектердин түрлөрүн, алардын жасалуу ыкмаларын, айырмачылыктарын жана жалпылыктарын ачып берүү;

8. Кыргыздардын териден жасалган салттык кийимдерине, курал-жарактарына жана турмуш-тиричилик буюмдарына мүнөздөмө берүү;

9. Кыргыздардын салттуу буюмдарына түшүрүлгөн оюу-чиймелердин, түстөрдүн кыргыз дүйнө таанымындагы ордун аныктоо.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы: Кыргызстандын этнология илиминде биринчи жолу кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгү изилдөөнүн объектиси катары тарыхый-этнографиялык изил-

дөөлөрдүн негизинде ар тараптуу иликтөөгө алынды;

- Изилдөөгө алынуучу проблеманы илимий айлампага алуу үчүн түрдүү: архивдик, музейлик, тарыхый-этнографиялык адабияттар, мезгилдүү басылмалардагы маалыматтар, көркөм, эпикалык чыгармалар, экспедициялык талаа материалдар комплекстүү изилдөөгө алынды;

- Салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгүндө колдонулган айрым атоолорго түшүндүрмөлөр берилди;

- Азыркы мезгилге чейин тарыхый-этнографиялык адабияттарда маалымат берилбей келген кийимдер, курал-жарактар, идиш-аяктар жана буюмдар, алардын түрлөрү жана жасалыштары көрсөтүлдү;

- Кыргыз элинин териден жасалган салттуу баш кийими (тебетей) биринчи жолу эпикалык чыгармалардагы маалыматтардын негизинде аскердик даража катары каралды;

- Элдик оозеки чыгармалар жана талаа материалдардын негизинде бут кийимдердин бир нече түрлөрү аныкталды;

- XIX кылымдын аягы – XX кылымда Кыргызстандын аймагында жашаган жаныбарлар, аларга аңчылык кылуу, терилеринин наркы, аң терилеринен жасалган кийимдердин түрлөрү белгиленди;

- Кыргыз элинин аң терилерине карата жасаган ырым-жырымдары, каада-салттары жана дүйнө таанымдары чагылдырылды;

- Кыргыздардын салттуу буюмдарына түшүрүлгөн оюм-чийимдердин маанилери изилдөөгө алынды.

Диссертацияда алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси:

Изилдөөнүн илимий-теориялык жыйынтыктары кыргыз элинин салттык заттык жана заттык эмес маданияты, кол өнөрчүлүгү боюнча жалпылама тарыхый-этнографиялык эмгектерде камтылышы мүмкүн. Эмгектин кыргыздардын салттык тери иштетүү өнөрүнүн мыкты деңгээлде өнүккөндүгү тууралуу маалыматы жалпы кыргыз этнографиялык окуу китептеринде колдонулат. Изилдөө аркылуу калыбына келтирилген тери буюмдарды жана кийимдерди азыркы мезгилдин талаптарына ылайык маданий мурастарды жайылтуу багыттарын күчөтүп, өндүрүшкө киргизүүгө болот.

Диссертациялык иштин материалдары менен негизги жоболору коомдук илимдер тармагындагы жалпылоочу эмгектерди даярдоодо, ошондой эле орто жана жогорку кесиптик окуу жайлары үчүн дарстарды, атайын курстарды, окуу китептерди, усулдук колдонмолорду, заманбап интернеттик мультимедиялык маалыматтарды даярдоодо кеңири колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого алынуучу негизги жоболору:

Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча жактоого төмөндөгүдөй жоболор сунушталат:

- Борбордук Азиядагы эң байыркы элдердин катарына кирген кыргыз

эли бир нече доорлор ичинде өздөрүнүн географиялык жайгашууларын, социалдык-экономикалык абалын, чарбасын жана көчмөндүк мүнөзүн чагылдырган салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнүн башка элдерден айырмаланып турган өзгөчө түрүн калыптандырган;

- Кыргыздардын салттык кол өнөрчүлүгү өткөн доорлордо системалуу изилденбегендиктен, көптөгөн кийимдин түрлөрү, турмуш-тиричилик буюмдары жана курал-жарактары өздөрү эле эмес, аталыштары дагы илимий эмгектерде эскерилбей келген. Бирок кыргыз элинин оозеки чыгармаларында, чоң жана кичи эпосторунда аталыштары, алардын жасалуу ыкмалары толугу менен сакталган;

- Архаикалык сөздөрдүн көп кездешиши байыркы элдердин мураскорлорунун бири экендигин, тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнүн салттык ыкмаларынын, анын түрлөрүнүн, аталышынын түпкү маанилеринин бүгүнкү күнгө чейин дээрлик өзгөрүлбөй сактылышы, кыргыз элинин жаратылышка, жан-жаныбарларга карата дүйнө таанымдарынын туруктуулугун көрсөтөт;

- Кыргыз элинин аңчылыгы, кийген кийимдери алардын диний ишенимдерине, каада-салттарына жана үрп-адаттарына байланыштуу жүргүзүлүп, аң терилер жалаң гана баалуу буюм катары эсептелбестен, жөрөгөлөрдү билдирген социалдык белгилерге айланган;

- Кыргыздардын этностук тарыхында алардын тароо ареалы кеңири аймактарга созулгандыгы түрдүү айбанаттардын, жырткыч жаныбарлардын терилеринен кийимдерди тигип кийишкендиги менен далилденип, ошол эле учурда тыш жана бут кийимдерин кийүүдө коомдогу ээлеген орду сөзсүз эске алынган;

- Салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгүндө кыргыз эли бардык буюмдарга бирдей эле мамиле кылышкандай сезилгени менен, камчы, кемер, баш жана сырт кийимдерге, кыздарга берилүүчү сепке өзгөчө ыйык мамиле жасап, аларды салт катары сактап, муундан муунга өткөрүп берип турушкан;

- Көчмөндүктүн негизги белгилеринин бирине айланган аңчылык, саятчылык өнөрү, аларга колдонулган курал-жарактар жана ыкмалар бир жагынан киреше табуунун булагына айланса, экинчи жагынан улуу өнөр катары таанылган;

- Салттык кол өнөрчүлүктө оюулар алгач белги, тамга катары калыптана баштаса, доорлордун алмашышы менен, негизги белгиге бирден сызыктар кошулуп, татаал кыял оюуларынын системасы келип чыккан.

Изденүүчүнүн жеке салымы:

- Изденүүчү Кыргызстандын бардык аймактарында, Өзбекстан, Казакстан, Түркия Республикаларында жана Кытай Эл Республикасынын Кызыл-Суу Кыргыз автоном облусунда жашаган кыргыздарды кыдырып, сурамжылоолорду, жер-жерлердеги байкоолорду жүргүзүп, чогултулган материалдарга ар тараптуу талдоолор жасалды.

- Изилденип жаткан маселе боюнча көптөгөн тарыхый булактар жана тарыхнаамалык адабияттар талдоого алынды;

- Чет элдик (анын ичинде орусиялык) окумуштуу-саякатчылардын, аскер кызматкерлеринин, чыгыш таануучулардын кыргыз элинин бут кийимдери тууралуу үстүртөн берген билдирүүлөрү жана маалыматтары кыргыздардын элдик оозеки (анын ичинде эпикалык) чыгармалары аркылуу байытылды;

- Кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгү тууралуу мол жана чачыранды маалымат атайын диссертациялык изилдөөнүн негизинде бир багыттуу нукка салынды;

- Диссертант тарабынан бир катар жаңы этнографиялык материалдар илим чөйрөсүнө алгачкы жолу киргизилди.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы: Диссертациялык изилдөөнүн негизги теориялык, методикалык жана практикалык жыйынтыктары эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда чагылдырылып, сертификаттар алынган.

Диссертациянын натыйжаларынын жарыяланышы. Диссертациянын негизги жыйынтыктары бир катар эмгектерде, анын ичинен жеке автордук 1 монографияда, авторлош 2 китепте жана диссертанттын мезгилдүү илимий басылмалардагы 40 макаласында чагылдырылды.

Диссертациялык иштин түзүмү жана көлөмү коюлган максат, милдет жана изилденүүчү маселелерди чечүүнүн ырааттуулугу менен шартталган. Диссертация киришүүдөн, 6 баптан (анын ичинде 19 бөлүмдөн) турган негизги бөлүмдөн, практикалык сунуштар камтылган корутундудан, колдонулган адабият тизмесинен жана тиркемеден турат. Тиркемеге маалымат берүүчүлөрдүн тизмеси жана изилденген этнографиялык теманы чагылдырган фото сүрөттөр киргизилген.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу көрсөтүлүп, иштин максат жана милдеттери коюлуп, илимий жаңылыгы, практикалык маанилери аныкталып, коргоого алып чыгуучу негизги жоболор иштелип, иштин апробацияланышы, түзүлүшү жана көлөмү берилди.

Биринчи бап «**Тери иштетүү кол өнөрчүлүгүн изилдөөнүн тарыхнаамасы**» деп аталып, үч бөлүмдөн турат. «**Тарыхый булактар жана совет дооруна чейинки тарыхнаама**» аталган биринчи бөлүмүндө кыргыздардын салттык кол өнөрчүлүгү, салттуу буюмдары тууралуу жазылган булакнаамалык жана тарыхнаамалык талдоолор берилди.

Кыргыздардын салттык маданиятынын, анын ичинде салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнүн тарыхнаамасы хронологиялык жактан айырмаланып турганы менен, жалпысынан этнологиянын тарыхнаамасынын өнүгүшүнүн негизги этаптары менен дал келет. Азыркы мезгилде көптөгөн адистер тарых-

нааманы үч доорго: 1917-жылга чейинки (Орусиядагы революцияга чейин), советтик, көз карандысыздык мезгилинде же постсоветтик деп бөлүшөт. Тарыхнааманын жогорудагыдай доорлорго бөлүнүшү салттык кол өнөрчүлүктүн өнүгүшүн толук көрсөтүп бере алат. Бирок кыргыз улуттук тарых илиминин өзүнүн өзгөчөлүктөрү бар. Анткени кыргыз элинин тарыхы, анын коомдук-экономикалык жана маданий өнүгүүсү байыркы доорлордон совет мезгилине чейин көчмөн цивилизациясынын «бир сызык багыты» туруктуу сакталып келген.

Борбордук Азия элдеринин, анын ичинде кыргыздардын түздөн-түз ата-бабалары катары таанылган сактардын заттык жана руханий маданияты тууралуу алгачкы маалыматтар, маданий эстелик байыркы шумер тилиндеги эпостук баяндарга негизделген жана кийин аккад тилинин вавилондук адабий диалектисинде да жазылган “Гилгамеш” эпосунда, парсылык маданият жараткан «Авестада», байыркы иран элинин мифтери, дастандары жана тарыхый баяндары чагылдырылган Фирдоусинин «Шахнаме» («Худай-наме», «Падышалар жөнүндөгү китеп») дастанында кезигет.

Байыркы доордо сактардын жоо-жарактары, кымыз идиши, анын келип чыгышы, тамак-аштары, кийимдери, тууралуу маалыматты байыркы грек тарыхчылары, географтары Геродот, Страбон ж.б. беришип, скиф көчмөндөрүнүн арасында кымыз ичип, жылкынын этин жеген сак уруусун жана алардын өтө адилет болушаарын белгилешкен.

Байыркы кытай жазма булактарында кыргыздар тууралуу кытай тарыхчысы Сыма Цянь б.з.ч. II кылымдын аягында жазылган «Ши цзи» эмгегинде жана Бань Гу жазган «Хань шу» эмгегинде эскерилет (профессор Ю Тайшандын 2019-жылдагы жоромолуна караганда, байыркы кыргыздар жөнүндөгү уламыштык маалыматтар б.з.ч. X кылымдан берки доорду камтыйт).

Орто кылымдардагы кытай тарыхчылары Чэнь Шоу, Линху Дэфень, Ли Яньшоу, Ду Ю, Ли Дэюй ж.б. кыргыздар тууралуу азыраак болсо дагы маалыматтарды калтырышкан. «Тан Шу» династиялык хроникасында орто кылымдардагы энесай кыргыздары, алардын кийимдери тууралуу баяндалган.

Түрк тилдүү маалыматтарга келсек, руна сымал жазма эстеликтерде айрым аргымак аттары, курал-жарактар, аскер өнөрү тууралуу маалыматтардан улам тери иштетүүнүн аскер өнөрү менен байланыштуу кыйыр маалыматы келип чыгат. Аларды ат жабдыктары, териден жасалган заттар табылган археологиялык эстеликтердин маалыматы менен тыгыз байланыштуу кароо зарыл.

Орто кылымдардын кийинки мезгилинде Махмуд Кашгари Барскани, Жусуп Баласагын, Захираддин Бабурдун ж.б. түрк тилдүү авторлордун эмгектеринде да тери иштетүү өнөрүнө аздыр-көптүр тиешелүү баалуу маалыматтар камтылган.

Алардын катарында эле орто кылымдардагы мусулман саякатчыларынын жана авторлорунун арап жана парсы тилдериндеги эмгектеринде, масе-

лен, Ибн Хордадбех, автору белгисиз «Худуд ал-аалам» чыгармасында, Абу Саид Абдулхай Гардизи, ал-Идриси, Махмуд ибн Вали ж.б. эмгектеринде орто кылымдарда жашаган кыргыздар жана аларга тектеш (түргөш, карлук, огуз, уйгур, йагма, чигил, кыпчак, башкыр) жана чектеш жашаган элдер байырлаган аймактар (Мавераннахр, Фергана өрөөнүнүн чыгышындагы Чүй, Или дарыяларынын жээктеринде, башкача айтканда, Жети-Суу аймагында, Чыгыш Түркстанда, Сибирде, Монголияда ж.б.) жөнүндөгү маалыматтар, бул этностордун чарбасы, эмгектин бөлүнүшү, ишенимдери, адаттары, өз ара мамилелери, кийимдери, жер-суу, шаар аттары, карталары, аба ырайы, жапайы жаныбарлары ж.б. тууралуу бир катар баалуу маалыматтар кезигет.

Чыгыш таануучу жана саякатчы Н.Я. Бичурин (Иакинф), немис географы К. Риттер, тилчи жана чыгыш таануучу В. Шотт ж.б. авторлор кыргыздарга байланыштуу көп маалыматтарды илим чөйрөсүнө киргизишкен.

XIX кылымдын башынан тартып Кыргызстанга арбын келе баштаган орусиялык саякатчы-окумуштуулар, аскер чыгыш таануучулар Е.П. Воронин, Т.Ф. Нифантьев, Г.С. Загряжский, М.И. Венюков, Л.Ф. Костенко, В.И. Кушелевский, Г. Бардашев, Ю.Д. Головина, Д.В. Наливкин, Н.Л. Зеланд, Н.А. Северцов, Ч.Ч. Валиханов, Д.Л. Иванов, И. Яворский, Е.Л. Марков, И.П. Минаев, Д.Д. Семенов, П. Назаров, А.П. Смирнов (карышкырларга аңчылык кылуу ыкмасын жазат), Б. Громбчевский, А.Е. Снесарев, А.П. Федченко, В.Н. Зайцев, В.Л. Тагеев ж.б. кара кыргыздар жашаган жерлердин дээрлик бардыгында марал, жапайы теке, аркар, жейрен, бөкөн, жолборс, илбирс, ак илбирс, аюу, карышкыр, түлкү, суусар, сүлөөсүн, арс чычкан, кундуз, коён ж.б. болоорун жазышат. Ошондой эле батыш саякатчыларынан – швед саякатчысы жана жазуучусу Свен Андерс Гедин, венгер чыгыш таануучусу Армений Вамбери, британдык генерал, саякатчы Томас Эдвард Гордон, Ж. Бонвало (G. Bonvalot), Ж.Г. Капю (J.G. Capus), С.А. Данмор (C.A. Dunmore), П.Т. Езертон (P.T. Etherton), Сара жана Ричард Мичауддар (S & R. Michaud), В. Морден (W. Morden) жазган эмгектерде, ооган кыргыздарын 1970–80-жж. изилдеген француз түркологу Реми Дор (R. Dor) жазган эмгектерде кыргыздардын салттуу буюмдарынын сүрөттөрү жолугат.

Жогоруда көрсөтүлгөн биринчи тарыхнаамалык доордо авторлор өтө баалуу жана керектүү эмпирикалык материалдарды беришкен. Бирок айрым эмгектерде кыргыз элинин кийимдери, айрыкча, бут кийимдери, алардын жасалуу ыкмалары, тери иштетүү кол өнөрчүлүгү жана каада-салт, ырым-жырымдарынын мааниси төмөндөтүүлөргө дагы жол берилген. Ошондой болсо дагы бул эмгектер этнографиялык байкоолордун биринчи тажрыйбасы катары маанилүү булак бойдон кала берет.

«Совет доорундагы тарыхнаама» экинчи бөлүмүндө 1917-жылдан 1991-жылга чейин жазылган адабияттарга талдоолор жүргүзүлдү. Кыргыздардын

салттуу буюмдарын түшүнүүдө археологиялык казуулардан табылган артефакттар өтө маанилүү орунду ээлейт. Кыргызстандын аймагында археологиялык казууларды, изилдөөлөрдү системалуу жүргүзүү совет мезгилинде гана башталган.

Кыргыз элинин тери иштетүү өнөрүн, салттуу кийимдеринин, буюмдарынын, идиш-аяктарынын түрлөрү, алардын жасалыштарынын өзгөчөлүктөрү жана айырмачылыктары тууралуу маалыматтар Ф.А. Фиельструп, Б. Солтоноев, М.Т. Айтбаев, С.М. Абрамзон, Д. Айтмамбетов, А. Абышкаев, К. Усенбаев, М. Мамыров, К.И. Антипина, А.Ф. Бурковский, А.А. Байбосунов, В.С. Виткович, Е.И. Махова, Э. Сулайманов, Ж. Мукамбаев, К.К. Юдахин, К.И. Петров, Б.Х. Кармышева, Т. Баялиева, В.В. Плоских, Э.Ж. Маанаев, Г.Н. Симаковдун ж.б. эмгектеринде кездешет.

Советтик доордо «кисе», «кеш» буюму эле эмес, сөздүн этимологиясы боюнча С.М. Абрамзон, А.Н. Бернштам, К. Карасаев, И.Б. Молдобаевдер изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн. Б.Х. Кармышева, А.Ш. Абышкаевдер каратегиндик кыргыздардын мергенчилиги, аңчылыктары жана күмүш кемеркурлары тууралуу азыраак маалыматтарды беришкен.

А. Байбосунов кыргыздардын көл ичине чумкуп кирүүсү тууралуу кызыктуу маалымат берсе, В.С. Виткович кыргыздардын агыны катуу суулардан өтүү ыкмаларынын бирин: Жигиттер торсукту эки тизесинин ортосуна бекем кысып, үстүнө олтуруп, ал эми бууган жеринен бир колу менен кармап, экинчи колу менен сууну жиреп, аркы жээкке өтүп кеткен, – деп сүрөттөйт.

Кыргыздардын кол өнөрчүлүгүнүн ичинде өтө маанилүү орунду оймочулук же оюм-чийим өнөрү ээлеген. Алардын чечмелеништери тууралуу алгачкы эмгектерди сүрөтчү-изилдөөчүлөр С.М. Дудин, М.С. Андреев, М.Ф. Гаврилов, В. Чепелевдер жүргүзүшсө, андан кийинки мезгилдерде кыргыз оймолору тууралуу А. Ниалло, М.В. Рындин, А.Н. Бернштам, С.М. Абрамзон, М.Т. Айтбаев, С.М. Иванов, Е.И. Махова, Н.В. Черкасова, А. Ромм, К.И. Антипина, Г.Л. Чепелевская ж.б. кыргыздардын салттуу буюмдарына, кийимдерине түшүрүлгөн оюу-чийимелер жөн гана көркөм-кооздук эмес, кыргыз элинин басып өткөн жолун чагылдырган баяндамалар болгондугун далилдегенге аракет кылышып, түрдүү ойлорун айтышкан.

Кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнө байланышкан айрым сөздөрдүн этимологиялык түшүндүрмөлөрүн советтик доордо тилчи-окумуштуулар К. Дыйканов, К. Сейдакматов, Х. Карасаев, Н. Баскаков, К. Юдахин, Ж. Мукамбаевдер ж.б. изилдөөгө алышкан. Мисалга алсак, көмөлдүрүктүн этимосу боюнча Н.А. Баскаков, К. Дыйкановдор, ошондой эле Э.В. Севортян, А.И. Кононов, С.М. Муратовдор дагы өз варианттарын сунушташкан.

Бул мезгилде тарыхый булактарга, тарыхнаамалык адабияттарга көп көңүл бурулганы менен, элдик оозеки чыгармаларга, эпостук, санжыралык

маалыматтарга жакшы көңүл бурулбай калган.

Биринчи баптын үчүнчү бөлүмү «**Постсоветтик мезгилдеги изилдөөлөр**» деп аталат. Кыргызстан өзүнүн көз карандысыздыгын алгандан кийин, кыргыз тарыхына, кыргыз этнографиясына, анын ичинде салттуу маданиятка, кол өнөрчүлүккө жаңыча көз караштарда карала баштаган. Бирок советтик мезгилдеги илимий изилдөөлөргө салыштырмалуу салттык кол өнөрчүлүк, тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнө байланышкан илимий эмгектер аз жазылган. Совет мезгилинде калыптанган окумуштуулар постсоветтик мезгилде мурунку жазылган эмгектерин кайрадан карап, оңдоп-түзөөлөр, толуктоолор менен басмадан чыгарууга аракет кылышкан. Ал эмгектер кыргыздардын салттык кол өнөрчүлүгүнө түз арналып жазылбаса дагы, кыйыр түрүндө маалыматтарда белгиленген. Кыргыздардын улуттук кийимдери, тамак-аштары, турак-жайлары, турмуш-тиричилик буюмдары, курал-жарактары, товардык эквиваленттери тууралуу жазылган маалыматтар С. Аттокуров, А. Асанканов, В. Бутанаев, Ю. Худяков, Э. Маанаев, И. Молдобаев, А. Мокеев, А. Көчкүнов, О. Каратаев, Т. Чоротегин, С. Алымкулова, Ч. Турдалиева, Т. Кененсариев, С. Кайыпов, Б. Жумабаев, В. Петров, К. Айдаркулов, Н. Жолдошев, А. Муратов, М. Толубаев, элдик изилдөөчүлөр А. Акматалиев, Ш. Моңолдоров ж.б., О. Капалбаев, Н. Момунбаева, Ч. Сатыбалдиева, Н. Султаналиева, А. Алымова, Б. Исаковдун ж.б. диссертациялык иштеринде кездешет.

И.Б. Молдобаев «Манас» эпосуна байланышкан негизги эмгегинде кыргыздардын жоокердик кийимдерин, курал-жарактарын тектеш элдердеги кийимдерге салыштырып караган. В.Я. Бутанаев жана Ю.С. Худяковдор Эне-сай (Енисей) кыргыздарынын тарыхына байланышкан эмгектерин бириктирип, жаңыча көз карашта, жаңы табылгалардын негизинде жазып чыгышкан.

Т.К. Кененсариев оторчулук доордон баштап, майда өндүрүлгөн табарлардын (товар) базарларга чыга баштагандыгын белгилеп өткөн. В.Г. Петров Пишпек шаарында 1890-жылдары В. Пашков, Гладков, Пулагбаев жана Розынбаевдердин үй бүлөсү чакан тери заводдорун курушуп, ал жерде жылына 1000ден 6000ге чейин даана терилерди иштетип турушкандыгын жазган.

Т.К. Чоротегин Махмуд Кашгари-Барсканинин доорун анын чыгармасы аркылуу карап, «Дивану лугати т-түрк» эмгегинде кол өнөрчүлүккө, анын ичинде тери иштетүү, көн өнөрчүлүгүнө байланыштуу маалыматтарды келтирген. Кыргыздардын материалдык маданияты боюнча адис окумуштуу А.С. Көчкүнов кыргыздардын салттуу баш кийими тумактын мааниси, аткарган кызматы тууралуу кенен маалымат берет.

К. Айдаркулов «Семетей» эпосунун карап, эпикалык баатырлардын кийимдерине жырткыч жаныбарлардын жана жыландын сүрөттөрүнүн түшүрүлүшү эр жүрөктүктүн жана тайманбастыктын белгиси катары салынгандыгын, ошондой эле душмандарына коркунуч салуу үчүн колдонгондугун,

ал эми аялдардын кийимине куштардын сүрөтү салынышы алардын сулуулугун көрсөтүп тургандыгын белгилеген.

О.К. Каратаевдин кыргыз этнографиясынын жана этнонимдер сөздүгүндө кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнө байланышкан сөздөрдүн түшүндүрмөлөрүнөн тышкары териге байланышкан уруулардын аттары берилген.

Ч.Дж.Турдалиева доктордук диссертациясында Кыргызстандын аймактарына келген батыш окумуштууларынын кыргыздардын кол өнөрчүлүгү тууралуу өтө аз маалыматтарды калтырып кеткендигин баса белгилеп көрсөткөн.

Журналист Амантур Сейтаалы уулу Акматалиевдин жазган эмгектери илимий негизде жазылбаса дагы, этнографиялык мол маалыматы үчүн көңүл бурууга арзыйт.

Кыргыздардын салттык кол өнөрү, анын ичинде териден жасалган буюмдардын дээрлик бардыгы тууралуу элдик оозеки чыгармаларда, чоң жана кичи эпостордо, айрыкча, «Манас» эпосунда өтө кенен чагылдырылган.

Үчүнчү тарыхнаамалык доор тематикалык жана илимий-методологиялык жактан өзүнүн жаңычылыгы менен кескин айырмаланып тургандыгын кошумчалап кетүүгө болот. Кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнө арналган илимий эмгектердин талдоосу көрсөтүп тургандай, үч доор тең өздөрүнүн жаралган мезгилдеринин идеологиялык жана саясий өнүгүүсүн чагылдырган өзгөчөлүктөрүнө дагы ээ экендигин көрсөттү.

«Тери иштетүү кол өнөрчүлүгүн изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери» экинчи бабы эки бөлүмдөн турат. **«Тери иштетүү кол өнөрчүлүгүн изилдөөнүн теориялык негиздери»** деп аталган биринчи бөлүмү изилдөөнүн объектисине, предметине, көчмөн маданияттын, тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнүн келип чыгышына арналды.

Байыркы мезгилдерден бери көчмөндүк, жарым көчмөндүк жашоо мүнөзүн баштарынан кечирип келген кыргыз элинин салттык көчмөн маданиятын, анын ичинде тери иштетүү кол өнөрчүлүгүн изилдөө өтө татаал тапшырмалардын катарына кирет. Көчмөн кыргыз маданиятынын өзгөчөлүгү, көп кырдуулугу, эң негизгиси, эмпирикалык маалыматтардын өтө чоң көлөмдө чогултулушу кайсыл бир деңгээлде өз кедергисин тийгизбей да койбойт.

Изилдөөнүн объектиси катары көчмөн маданиятынын, анын ичинде салттуу тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнүн келип чыгышы, калыптанышы, өнүгүшү жана алардын кыргыз тарыхындагы ээлеген ордун таап чыгуу; тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнүн кыргыздардын турмуш тиричилигиндеги, чарбалык укладындагы ээлеген ордун талдоо. Изилдөөнүн объектисин бир нече элементтерге бөлүп кароо менен бирге эле бүтүн нерсе катары да изилдөөгө болот. Анткени көчмөн маданият системасы бири-бирине байланышкан элементтердин жыйындысынан турат. Көчмөн же элдик маданияттын бир эле-

ментинин же аткарган кызматынын бири жок болуп кетсе, алардын таасирлери кескин жоготууларга алып келиши мүмкүн. Мисалы, Кыргызстандын айрым аймактарында боз үйдүн, кийиз-шырдактардын, ат жабдыктардын, көн идиштеринин такыр жасалбай калышы салттык маданияттын унутулушуна же башка элдердин таасирине киришине өбөлгө түзөт.

Илимде маданият тууралуу түшүнүктөрдүн жана аныктамалардын ургаалдуу, бат өнүгүп-өзгөрүп жатышы жогорудагы маселенин чечмеленишин кыйындатып жаткандыгын дагы белгилей кетишибиз зарыл. Ошондуктан тери иштетүү кол өнөрчүлүгүн иликтөөгө киришерден мурун көчмөнчүлүктүн табиятына, теричиликтин келип чыгышына, анын суроо-талаптарына, салттык маданиятка жана кол өнөрчүлүктү изилдөөнүн теориялык негиздерине, жалпылап айтканда, тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнүн өнүгүп-өсүшүнө түздөн-түз таасир берген көчмөндүккө, анын табиятына, сөзсүз түрдө, токтолуп өтүү зарылчылыгы бар.

Көчмөндөрдүн маданиятынын келип чыгышына көңүл бура турган болсок, жаңы таш доорунда (б.з.ч. 5-3-миң жылдыкта) адамдардын кой, уй, жылкы сыялдуу жаныбарларды колго үйрөтө башташы көчмөндүк маданияттын башаты болуп эсептелет. Мал чарбачылыктын, жаныбарлардын колго үйрөтүлүшүнүн негизги очогу катары Борбордук Азия, Орто Азия, Ыраакы Чыгыш аймактары экендиги тастыкталган. Кыргыздар жашаган аймактарда жүргүзүлгөн археологиялык казуулар дагы чарбачылыктын жогорку деңгээлдерде өнүккөндүгүн ырастап турат.

Англиялык белгилүү тарыхчы, маданий өнүгүүлөрдүн теориясынын автору А. Тойнби өзүнүн эмгегинде көчмөндөрдүн тоолордун жана түздүктөрдүн чакырыктарына бардык мүмкүнчүлүктөрүн жумшап, алардын үстүнөн кайсыл бир деңгээлдерде артыкчылыктарга ээ болгондугун белгилейт. А. Тойнби: Айбанаттарды колго үйрөтүү, өсүмдүктөрдү өстүрүүгө караганда татаал жана эң жогорку өнөр болуп эсептелет. Анткени айбанаттарды өзүнө көндүрүп, баш ийдирип алуу адамзаттын акылынын жана эрктүүлүгүнүн жеңиши катары бааланат. Көчмөн же малчы дыйканга салыштырмалуу өзгөчө чебер экендигин көрсөтүп турат, – деп айбанаттарды колго үйрөтүүнүн өзү көп эмгекти, чыгармачылыкты талап кыларлыгын айтат.

Ф. Энгельс көчмөндөр маданиятын «жапайычылык» (варвардык) деп атап, үч баскычка бөлөт. Анын экинчи баскычына же ортоңку баскычына жаныбарларды колго үйрөткөн, этин, сүтүн пайдалангандарды кошкон. Малдын колго үйрөтүлүшү менен, алардын жапайылардын тобунан чыгып кеткендигин, кайрадан токойлорго, дыйканчылыкка кайтып келүүнү ойлошпогондугун да белгилейт. Тетирисинче, алар малга ылайыктуу жайыттарды, тоюттарды издөө менен, улам арылап жылып кете беришкен.

Кол өнөрчүлүк, кандай гана кесип болбосун, алардын бардыгына өнөктөш болгон. Анткени мал чарбачылыкты, дыйканчылыкты турмуш-тиричилик

буюмдарысыз аткарууга же жүргүзүүгө такыр мүмкүн эмес. Көчмөн элдердин кол өнөрчүлүгү алардын чарбасына же малына жараша өнүккөн. Көчмөндөр малы менен кошо дайыма көчүп-конуп жүргөндүктөн, алардын жүн, тери, мүйүз, туяк, сөөк, кык, эт, сүт өндүү керектүү нерселери менен өздөрүнүн суроо-талаптарын камсыздандырып алуу үчүн, айбанаттардын жогорудагы аталган бардык бөлүктөрүн коромжуга айлантпай, сарамжал пайдаланууга түрткөн.

Изилдөөнүн объектиси түрдүү көчмөн этникалык топтордун жалпылыгы же болбосо кичине жана чоң аймактарды ээлегендерине карабай көчмөн маданияттын өнүгүшүнө таасир берген. Ошол эле учурда маданияттын өзү түрдүү элементтердин курамынан туруп, түрдүү кызыкчылыктарды дагы көздөгөн.

Изилдөөнүн предмети кенен жана татаал. Биз изилдеп жаткан хронологиялык доор жана географиялык алкак кол өнөрчүлүктүн түрлөрүнүн өнүгүүсүнүн акыркы үлгүлөрүнүн сакталып калган мезгили же сырттан, башка элдердин курал-жарактары, колдонгон буюмдары салттык маданиятка көп түрдө аралаша элек мезгил болгондуктан, ошондой эле турмуш-тиричиликте пайдаланылган буюмдардын дээрлик бардыгы жергиликтүү табылгалардын жана усталардын байыркы мезгилдерден, орто кылымдардан бери колдонуп келе жаткан ыкмаларынын негизинде жасалгандыктан, аны салттык маданият, салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгү деп атоого толук негиз берет. Салттык кол өнөрчүлүктүн өзгөчөлүгү колдонулган курал-жарактардан тартып, жасалган буюмдарына, иштетилген ыкмаларына чейин этностук өзгөчөлүктөрү, элдик билимдеринин сакталышы, дүйнө таанымдары алар жасаган буюмдарда чагылдырылып турган. Бирок салттык маданиятты такыр эле өзгөрүүсүз кала берген деп аныктама берүү бир топ адашууларга алып келет. Ал жалпы маданий-тарыхый процесстердин, чарбанын түрүнө жана өнүгүшүнө, жайгашууларына, ошондой эле кошуна элдер менен этномаданий байланыштарына жараша өнүп-өсүп, алымча-кошумчалар менен толуктанат. Демек, кол өнөрчүлүк, элдик же салттык маданият кайсыл бир элдин келип чыгышын, дүйнө таанымын, өнүгүү тарыхын изилдөөдө кошумча булак катары чоң өбөлгө көрсөтө алат.

Салт – бул бардык коомдук маданияттардын жаңысы же эскиси болбосун, баары бир бөлүнгүс элементи. Салт техника, технология ылдамдык менен өсүп бара жаткан коомдо да өзүнүн өзгөчөлүктөрүн сактап, көптөгөн убакка чейин жашоого мүмкүнчүлүгү бар болуп кала берет, – деген да ойлорун билдиришкен. Чындыгында эле коомчулук саясий жана экономикалык жактан туңгуюктарга туш болуп, жол таба албай калган мезгилдерде, салт идеологиялык жактан жардамга келген. Э.С. Маркарян салттын өзгөрүлмө экендигине токтолуп: Салттык маданияттын көрсөткүчү дайыма кыймылда жүрүп, кээ бир салттар эскинин калдыктары катары сакталып калса, айрым бир жаңы нерселер салт катары калыптанып кирип турат, – дейт. Изилдөөлөр көрсөтүп тургандай, түрдүү коомдук түзүлүштөрдө (феодалдык, советтик доорлордо) социалдык-

экономикалык факторлордун таасири материалдык маданияттын өзгөрүшүнө түрткөн. Мисалга алсак, советтик доор жаңы турак-жайлардын пайда болушу менен отурукташууну күчөткөн. Анын шартында кийим-кечек, тамак-аш, чарбалар өзгөрүп, жаңы нерселерди салтка жараша ыңгайлаштыруу иш аракеттери күчөгөн. Белгилей кете турган нерсе, коомго кандай гана жаңы нерселер кирбесин, аларга карата тоскоолдуктар, карама-каршылыктар болбой койбойт.

Кыргыз элинде теричилик өнөрүнүн мыкты өнүккөндүгүн элдин географиялык жайгашууларына, аба ырайынын катаалдыктарына жана мал чарбачылык мүнөзүнө гана байланыштуу каралбастан, жоокердик жашоо талаптары дагы түрткү бергендигин белгилей кетсек болот. Малга ылайыктуу жайыттарды тынымсыз издөө өз ара чыр-чатактарга алып келген. Уруулар, башка элдер арасындагы тынымсыз уруштар согуштук курал-жарактарды, буюм-тайымдардын бышык, ишенимдүү жасалуусуна түрткөн. Изилдөөлөр көрсөткөндөй, алгачкы коргонуучу куралдар жыгачтардан (карапчы, калкан) жасалып келсе, мал чарбачылыктын өнүгүшү менен чопкут, олпок, чарайна, күрөөкө тон, билерик, тизелик өңдүү коргонуу буюмдары жөнөкөй малдын терилеринен эле эмес, жырткыч жаныбарлардын, айрыкча, аюу, карышкырлардын терилеринен жасалган. Эң негизгиси көчмөндүк жана жоокердик жашоо мүнөзүнө шартталган тери иштетүү кол өнөрчүлүгү бир багыттуу жана максаттуу жүргүзүлгөндүктөн, кол өнөрчүлүктүн мыкты үлгүлөрү жаралган. Бирок кол өнөрчүлүктүн жүрүшү жана жасалган буюмдардын сатылышы системалык түрдө жүрбөгөндүктөн, азем буюмдар чакан аймактарга гана тараган. Ошондуктан кыргыздардын салттуу буюмдары уз-усталардын колунан чыкпаган соң, турмуш-тиричилик деңгээлинде гана аткарылып, көркөмдүк жана сапаттык жактары эске алынбай калган.

«Изилдөөнүн методологиясы жана ыкмалары» бөлүмү изилдөөнүн методологиялык ыкмаларына арналды. Көчмөндөрдүн күнүмдүк турмушунда кеңири колдонулган буюмдары, кийим-кечектери тууралуу чогултулган талаа материалдарын андан ары иштеп же талдап чыгуу үчүн эволюционизм, диффузионизм, функционализм ыкмаларынын негизинде иштелген түрдүү концепцияларды колдонуу зарыл.

Булак таануучулук талдоо өзөктүү ыкмалардын катарына кирет. Анткени ал, колдонулган булактарды сыпаттоого, талдоого алат. Колдонулган булактарды талдоого албай коюу, сын пикирлерин билдирбей коюу маалыматтардын бузулушуна же бурмаланышына, жасалмалуулукка, илимий эмгектердин маанисинин төмөндөп кетишине алып келгендигин этнология илими тарыхый окуялар менен далилдеп бере алат.

Салттык кол өнөрчүлүк классификациялык деңгээлде тигил же бул типтердин айрым элементтерин байланыштырууда же маданияттардын кээ бир окшоштуктарын салыштырууда ишке ашырылып, этнографиялык текст ка-

тары дагы кызмат аткарат. Талаа материалдарын эмпирикалык ыкмада (сүрөттөө, классификациялоо, байкоо, талдоо, салыштыруу, кол өнөрчүлүктүн эски ыкмаларын чогултуу, калыбына келтирүү ж.б.) чогултуу, байкоо жүргүзүү, тарых илиминин методдору, герменевтикалык парадигманын негизинде тексттерге талдоо жүргүзүү ж.б.

Материалдык маданиятты изилдөөнүн ондогон түрлөрү белгилүү. Бирок алардын негизгилери болуп төмөнкүлөр эсептелет: тарыхый ыкма (маданиятты хронологиялык жактан кароо), эмпирикалык ыкма (аткарылып жаткан иш чараны түздөн-түз байкоо ыкмасы), герменевтикалык ыкма (маданий объектилерди текст катары окуп, аныктама берүү), феноменологиялык ыкма (руханий маданият катары кароону сунуштап, сүрөттөөчү ыкма), курамдык ыкма (бардык маданият элемент курамдардан, түзүмдөн турат. Ошондуктан аларды ажыратып кайра бириктирүүгө болот деген көз карашты карманышат), функционалдык ыкма (бардык нерсе адамзаттын канааттануусун, талаптарын аткарат), лингвистикалык ыкма (маданий эстеликтерди өздөрүнүн тилинде сүйлөнүүчү текст катары карайт), семиотикалык ыкма (тил, маданият символдордон, белгилерден турат, бекитилген маданий коддорду чечмелөө ыкмасы). Албетте, жогорудагы сунушталган ыкмаларды бардык окумуштуулар кабыл ала берген эмес.

Салыштырма-тарыхый ыкма – элдин материалдык маданиятын салыштырып, маданияттагы жалпылыктарын, окшоштуктарын жана айырмачылыктарын таап, ошондой эле окшоштуктарынын же айырмачылыктарынын себептерин аныктоочу негизги изилдөө ыкмасы болуп саналат. Илимий изилдөөлөрдө тарыхый салыштыруунун негизги үч түрү колдонулуп жүрөт. Алар: тарыхый-типологиялык түрү (түрдүү кубулуштардын, окуялардын окшоштуктарын изилдөө); тарыхый-генетикалык түрү (алардын өнүгүүсүндөгү генетикалык байланыштарды изилдөө); тарыхый-диффузиялык түрү (карым-катнаштардын, байланыштардын таасири астында тараган өзгөчөлүктөрүн изилдөө).

Ретроспективдүү ыкма. Тарыхый-генетикалык ыкмадан айырмасы азыркы мезгилдеги жасалган салттуу буюмдарды байыркы мезгилдеги жасалган буюмдарга окшоштуруп, жалпылап талдоо же жок болуп кеткен буюм-тайымдарды сурамжылоо, маектерди уюштуруу аркылуу калыбына келтирүү болуп саналат. Анын негизги булагы улуу муундун өкүлдөрү же ошол маданияттарды алып жүрүүчүлөрү менен түрдүү форматтагы маектерди жүргүзүү. Бул ыкма менен эл оозунда жүргөн, бирок жоголуп кеткен кийимдерди, буюмдарды, тамак-аштын түрлөрүн, музыкалык аспаптарды, курал-жарактарды, аларды жасоодо колдонулган ыкмаларына чейин калыбына келтирүүгө болот.

Илимий изилдөөлөрдүн башка дагы ыкмалары белгилүү жана алар түрдүү эмгектерде колдонулуп келет. Ал эми биздин изилдөөлөрүбүздө жогорку ыкмалардын колдонулушу натыйжалуу жыйынтыктарды бергендигин белгилейбиз.

«Тери иштетүү кол өнөрчүлүгү жана буюм аталыштарынын түшүнү-

дүрмөлөрү» аталган үчүнчү бап, үч бөлүмдөн түзүлүп, «**Териден жасалган буюм аталыштарынын түшүндүрмөлөрү»** биринчи бөлүмүндө тери буюм аталыштарына этимологиялык талдоолор жүргүзүлдү. Этимологиялык изилдөө жолу аркылуу колдонуудан чыгып же туура эмес пайдаланылып жүргөн, ошондой эле унутта калган сөздөрдүн маанисин чечмелеп, аларды орду-ордуна коюуга, тектеш элдер менен этногенетикалык жана этномаданий байланыштардын окшоштуктарын, жалпылыктарын, өзгөчөлүктөрүн табууга болот. Байыркы мезгилдерде түрк тилдүү элдерде, анын ичинде кыргыз элине таандык болуп келген сөздөр башка тилдерге ооп, кайра кайтып колдонууга киргенде, аны башка тилден кирген кириңди сөз катары карап жаткан учурлар кездешип келе жаткандыгын баса белгилөөгө болот. Мисалга алсак, «тамга» – орус тилине «таможня» деп кирген. Ал сөз бизге кайра колдонууга киргенде, аны «бажы» деп, иран сөзүнө алмаштырылып калган. Ошондой эле «ыштан» (ич тон – сөзүнөн кыскарып кирген), колчан, кандалы, каблук, толмач (тилмеч), башмак ж.б. көптөгөн сөздөр кыргыз, түрк тилдеринен орус тилдерине өткөн.

Бул маселе боюнча академик К.К. Юдахин: Иран сөздөрүнүн бардыгынын түпкү чыккан булагын парсиялык деп көрсөтүүнү биз адат кылып алганбыз. Мисалы, менин «Кыргызча-орусча сөздүгүмдө» башка тилдерден кирген сөздөр кайсыл тилден киргендиги көрсөтүлгөн. Башка тилдерден кирген сөздөрдүн түпкү тегин белгилөөдө, мен адат болуп калган ката жол менен кеткем, – деп, колдонуп жүргөн сөздөрдүн түпкү теги катары араб, парсы тилдери деп көрсөтүлө бергендигине токтолгон. Демек, кыргыз тилине араб, парсы тилдеринен өздөштүрүлүп кирди деген сөздөрдү кайрадан кароо же ал сөздөрдүн өзөгүн башкыр, тува, алтай, татар, якут ж.б. тилдеринен издеп табуу замандын талабы жана милдети болуп эсептелет.

К. Дыйканов кыргыз элинин кол өнөрчүлүгүндө кеңири пайдаланылып жүргөн буюмдардын аталыштарын талдоодо: «Чет сөздөр тыбыштык жактан төл сөздөн өздөштүрүлсө, анын бөлөктүгү таанылбай калат. Мисалы, орус тилине өтүп кеткен сани сөзү кыргыздардын чана, казактардын шана, татарлардын сана сөзүнөн кирген. Бирок бүгүнкү мезгилде эки башка сөз сыяктуу сезилип жүрөт. Кыргызча чанач, казакча шанаш (чан-ач) аш куя турган идиш. Монгол тилинде цана «лыжи», башкыр тилинде саң «большой колокол», монгол тилинде цан (г) музыкальные тарелки. Махмуд Кашгари-Барсканиде чаң «музыкалык аспап». Албетте, бул буюмдар чана, цана, сана, чаң – ийлеп ышталган чың териден жасалган буюмдар. ... Кыргыз тилиндеги: чан-дыр, чан-а, чан-ак ж.б. деген сөздөрдүн уңгусу чан «тери», булар башында бир болгон, – деп, «чан» сөзү алгачкы башатында терини түшүндүргөндүгүн баса белгилеп көрсөтүп кетет.

Музейлик экспонаттарга айланып, чарбачылыкта колдонуудан чыгып калган *көнөк, көнөчөк, көнчөк* термини «уйдун, төөнүн терисинен ашатылып, ийленип, чорго чыгарылып, жасалган идиш», башкыр тилинде *күнек* деп

аталат. Бул сөздүн биринчи бөлүгү *көн* башында аз алдынча колдонулган сөз болгон. Түрк тилинде *гөн*, уйгур тилинде *көн*, башкыр тилинде *күн*, Махмуд Кашгари-Барсканиде *күн* болуп учурайт. Кыргыз тилинде бул сөз айрым гана айкалыштын курамында кезигет: *көн* (н) *өтүк*, *көн* (н) *тери*, *көн* *идиш*, *көн* *буюм* ж.б. Сөздүн экинчи бөлүгү – *өк* (– *эк*) байыркы куранды мүчө. Ошентип *көнөк*, *көнөчөк*, *көнч* (ыштык), *конч*, *көнчөк*, *көйнөк* териден жасалган буюмдардагы сөздүн уңгусу, терини түшүндүргөн.

Ал эми түрк тилдеринде *көнчөк* «шым» маанисин түшүндүрсө, «*көн*» Махмуд Кашгари-Барсканиде кишинин териси катары берилет. Жогоруда көрүнүп тургандай, орто кылымдарда *көн* деп адамдын териси айтылып, мал, аң терилери: *күрк*, *көрпө*, *кандир* деп теринин баалуулугуна, түрүнө жараша аталып келген.

Салттык кол өнөрчүлүккө кирген айрым сөздөрдүн илимий талдоолорго алынышы кыргыз этнографиясынын материалдарын байытат. Илимий иштин бул бөлүгүндө болжолдуу 50 жакын гана сөздүн же аталыштын түпкү маанилерин ачып берүүгө аракет жасалды.

«Манас» эпосундагы тери иштетүү көркөм кол өнөрчүлүгү экинчи бөлүмүндө эпосто кездешкен *идиш-аяктар*, *кийим-кечектер*, *жоокердик курал-жарактар*, алардын түрлөрү жана жасалуу ыкмалары киргизилди.

Кыргыз элинин тарыхын, заттык жана заттык эмес маданиятын жана жасалга-колдонмо өнөрүн чагылдырган, элдик оозеки чыгармалардын ичинен «Манас» эпосуна бир дагы чыгарма тең келе албайт. Ошондуктан кыргыздардын салттык кол өнөрчүлүгүн даана түшүнүү үчүн «Манас» эпосунда кездешкен териден жасалган буюмдардын түрлөрүн, аткарган кызматтарын жана жасалуу өзгөчөлүктөрүн алып чыгуу, аларды тизмектөө менен бирге талдоо иштерин дагы жүргүзүү илимий иштин баалуулугун арттырат.

Кандагай шымдын сүрөттөлүшү, жасалышы тууралуу эки манасчынын варианттарынан кызыктуу маалыматтарды кездештиребиз. Мисалга алсак, Жусуп Мамайдын (1918–2014) вариантында терини ашатканда *өткөрө* ашатып койгондугу айтылат. Тагыраак айтканда, ашаткыда көп жаткан теринин сапаты начар болуп, тузга күйүп кеткен. Ал эми Сагынбай Орозбаковдун вариантында Кошой баатыр өзүнүн кандагай шымы тууралуу айтып жатып, «*арык эчкинин терисинен*» шымдын жука болоорун, андан тышкары аялынын *тери* ашаткыга көп кармап койгондугун жана чала ийленгендигин өзгөчө белгилейт. Демек, эки вариантта тең көрүнүп тургандай, *тери* ийлөө ой келди эле жасала бере турган иш эмес экендигин баамдоого болот.

Эпостон ушул эле багытта, «*күрөөкө тон*» тууралуу да баалуу маалыматты жолуктурабыз. *Күрөөкө тон* – эпосто баатырлардын тышкы жоо кийими, ошондуктан көбүнчө соот менен катар айтылат. Х. Карасаев: «*Күрөөкө тон* – (кыргызча эскиче, байыркы түрк тилдеринде *күрөкө* – ургаачы аюу) – асыл

кездемеден жасалаган сый тон, кийим», – дейт. Бирок, күрөкө (ургаачы аюу) менен асыл кездемеден жасалган сый тондун байланышы ачылбайт.

«Манас» эпосу кыргыздардын салттык кол өнөрчүлүгүн жогорку деңгээлде сүрөттөгөн тарыхый булактардан болуп бере алат. Анткени бут кийимдерден баш кийимдерге чейин, ат жабдыктарынан баштап, булгаарыдан жасалган курал-жарактардын сүрөттөлүшү, аларды кайсыл баатырлар пайдалангандыгы көркөмдөлүп, сүрөттөлүп берилген. Эң негизгиси азыркы учурда унутулуп калган баш жана бут кийимдерди эпостогу саптардын негизинде кайра калыбына келтирсе болот. Ошону менен бирге эле эпостогу кездешкен буюмдарды этнографиялык жана тарыхнаамалык адабияттардагы маалыматтар менен окшоштуруп-салыштырып талдоо ыкмалары аркылуу салттуу буюмдардын жалпы санын дагы аныктап алууга болот. Мисалга алсак, биздин изилдөөлөрүбүздө «Манас» эпосунда баш кийимдин – 19, тондун – 7, ичиктин – 6, бут кийимдин – 22, суусундук куюлган идиштердин – 9, курал-жарактардын – 8 түрү берилген. Андан сырткары эпосто тери иштетүүнүн өзгөчө үлгүсү, алмадан жасалган малманын түрү да сакталып калган.

Үчүнчү бөлүм «**Тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнүн салттык ыкмалары жана түрлөрү**» деп аталат. Көн, булгаары буюмдарын жасоодо бардык кол өнөрчүлүктүн түрлөрү сыяктуу эле жердигинен мурун курал-жарактар негизги орунду ээлеген. Кыргыз элинин салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгүндө курал-жарактарды негизги жана жардамчы жарактар деп шарттуу бөлүүгө болот. Анткени теринин өзүн иштетүүдө *устара, бычак, кестик, шибеге, темене, оймок, искек, искене, токмок, ороктун, чалгынын же күрөктүн курч миздери, оюунун калыбы же үлгүсү, сындырык, кеп жыгач, керме (жаа), көмүркөй* куралдары колдонулган. Булардын ичинен сындырык катуу, түз жыгачтан, укталып жасалган. Аны менен теринин бир учуна сайып коюп, өзүн жаткырып, ошого карата бычак менен түздөп кесип алышкан.

Андан тышкары терини ийлөөдө эң маанилүү курал катары талкуу, кол талкууну пайдаланышкан. Жардамчы курал-жарактарга булгаары менен темир, жыгач, сөөк, мүйүздөр пайдаланылгандыктан, усталардын жалпы куралдарына кирген бак-дарактарды кыюучу: *балта, чот, керки, теше*; кыруучу: *кырма кол дүкөн, ийги*; урма: *балка, барскан; араалоочу, тешүүчү: араа, көзөөч, үшкү*; жасалгалап көркөмдөөчү: *тарткы, кобул салгыч тарткы, искене, түрпү ж.б.*; зергерчиликте же темир усталардын темир эритүүдө колдонулган *көөрүк* дагы кенен пайдаланылган.

Терини жыдытуу, ийлөө иштерин, көрпө, кун, жаргак терилеринен жасалган жана колдонулган буюмдарды классификацияга ажыратып карай турган болсок, төмөндөгүдөй бөлүүгө болот: 1) Териден жасалган кийим-кечектер – тон, ичик, чапан, доолдай, малакай, тебетей, тумак, күрмө, жаргак, кандагай шым, кол кап, кур, кемер ж.б.; 2) Териден жасалган идиш-аяктар –

көөкөр, чака, кол чанач, чанач, саба, көнөк, көнөчөк, моюнча, тулуп ж.б.; 3) Ат жабдыктар – ээр, жүгөн, нокто, тизгин, чылбыр, тердик, үзөңгү боо, куюшкан, көмөлдүрүк, басмайыл, канжыга, камчы, шапалак ж.б.; 4) Үй буюмдары – талпак, көлдөлөң, көк, учук, туз баштык, жапкак ж.б.; 5) Бут кийимдер – мөкү, чокой, батек, чарык, маасы, өтүк ж.б.; 6) Үндүү аспаптар (жардамчы каражат катарында кошулат) – добулбас, доол, комуз, кыл кыяк, аса, урма таяк, тай туяк, чилдирман ж.б.; 7) Согуштук жана аңчылыктагы курал-жарактар – саадак, жаа (кошумча жердик катары пайдаланылат), канжар, бычак, маки жана кылычтын кындары, кисе, октук, бел кур, куш боо, туур ж.б.

Жергиликтүү көнчүлөр терини төрт жол менен иштетишкен. 1). Ачыткы жана куйруктун майы менен сүртүү – чылгый, жаш кайыш; 2). Малмага салуу жана ийлөө – эчкинин жана койдун терилеринен жасалган таман. 3). Туздоо жана ыштоо – упадай жумшак кылынып ийленген тери (чалбар, кандагай жана жаргак шымдар); 4). Туз жана жездин кычкылы – шору (чигирим).

Кыргыздар жана ага тектеш элдердин тери иштетүү ыкмаларын салыштырып-окшоштуруп изилдөөдө, кыргыз усталары терини, ыкманын 30дан ашык түрү менен ийлеп, ашатып келишкендиги белгилүү болду. Кыргыз ийчилери кун терилерин ийлерден мурун, аны алуунун жолун, тагыраак айтканда, жырткыч жаныбарлардын түлөгөн жана тыбытуу мезгилдерин жакшы билип, ошол учурларда гана аларга аңчылыкка чыгышкан.

«Териден тигилген кийимдер, алардын түрлөрү» деп аталган төртүнчү бап беш бөлүмдөн турат. **«Кун жана көрпө терилеринен тигилген баш кийимдер»** биринчи бөлүмүндө кыргыздардын салттуу баш кийимдери талдоого алынды. Көчмөн элдерде кийимдердин эң даражалуусу катары баш кийим эсептелип, «бөрү атаар баланы бөркүнөн тааны», деп байыркы мезгилдерден бери эле баш кийим жөн гана жылуулук же көркөмдүк үчүн кийилбестен, ал кийген адамдын коомдогу ээлеген ордун, даражасын аныктаган. Тагыраак айтканда, баш кийим жасалган кун же көрпөнүн териси, пайдаланылган нооту, кездемелер дагы маанилүү болуп келген. Алардын өңүтүсү кийген адамдын жаш өзгөчөлүгүн да аныктаганга жардам берген.

С.М. Абрамзон: Бардык курактагы эркектер менен жаштар кыргагы көрпөдөн жасалып, төбөсү төрт бурчтуу болгон тебетей кийишет; улгайган адамдардын тебетейинин төбөсү боз, кара баркыттан, кыргагы суурдун же түлкүнүн терисинен жасалат, – деп тебетейлердин түрлөрүн, эң негизгиси түлкү тебетейлерди улгайган адамдардын кийгендигин айтат. Кыздардын баш кийими тууралуу төмөндөгүлөргө токтолот: Бойго жеткен жана кичинекей кыздар эркектердин тебетейине окшош баш кийим кийишет, анын кыргагы «кундуз» же көрпө болот да, төбөсү кызыл же көк баркыттан тышталган. 10-11 жаштан тартып кыздардын тебетейлерине сөзсүз түрдө үкүнүн жүнүн тагып коюшат.

В.М. Кушелевский: Бай колуктулар баштарына шөкүлө кийишет. Ал ичинен жана тышынан кызыл, кара материалдар менен чапталган жана кундуздун, суусардын же түлкүнүн териси, алтын, күмүш, каухар, берметтер менен кооздолгон кийизден жасалган бийик конус түрүндөгү баш кийим. Кыргыздардын кийим-кечелери көп түрдүү болуп эсептелбейт. Байларынын көйнөктөрү, шымдары, чапандары, тондору түлкүнүн, кундуздун терисинен жасалган тумактары болот, – деп андан сырткары жаш балдардын чекелеринин жара болуп кеткендигин, тебетейдин чала ийленген териден жана анын начар тигилген себебинен келип чыккандыгын, ал эми кыздардын узун чачы жара кылбай сактап калгандыгын баса белгилеп көрсөткөн.

Ф.А. Фиельструп кыргыздарды кыштын күндөрү баштарына кой терисинен же көрпөдөн тигилип, төбөлөрүнө чачык тагылган тебетейлерди кийишерин, жылуу мезгилдерде тебетейлердин жээктерин тышын карай кайрып алышарын жазат. Ю.А. Шибеева: Кыргыздардын эркектери жайында чачтары алынган баштарына кийизден жасалган төбөсү шукшуйган калпактарды, кышында тебетейлерди (малакай, калакчын) кийишет, – деп бир нече баш кийимдин түрүн атап өтөт.

Н.С. Момунбаева: тебетей оң, сол жана ичкилик кыргыздарынын дээрлик бардыгы кийген баш кийимдердин бири болуп эсептелет. Ал жалпы жонунан жасалган жердигине (териге) байланыштуу: көрпө тебетей, сүлөөсүн тебетей, кундуз тебетей, каракүл тебетей, түлкү тебетей, карышкыр тебетей, суур тебетей, илбирс тебетей, – деп бөлүнөрүн белгилесе, белгилүү советтик этнограф К.И. Антипина: аймактык өзгөчөлүктөргө байланыштуу кашкар тебетей, телпек, тебетей, – деп тебетейлерди үчкө бөлгөн.

Тебетейдин тигилиши тууралуу: төбөсү ак кездеме, түрүмү орточо, кара көрпө, чогу шайы (чекир саяк уруусу: чоро Тянь-Шандын Ак-Талаа, Тогуз-Торо райондору, жарым-жартылай Куланак району); мытаам тебетей төбөсү ар түрдүү түстөгү чыттан жана баркыттан шырылган, чогу жок, түрүмү кара, кызыл, көк түстө, орточо чоңдукта, ар жагы түшүрүлөт (кулжыгач, курман-кожо уруктары, Жумгал району); тебетей: төбөсү кара же күңүрт түстөгү баркыт же кыжым, бийик жана далдагай, чогу кичинекей (черик уруусу Ат-Башы, Нарын районунун бир бөлүгү); тебетей: төбөсү чакан, шырылган, (ак түстөгүдөн башка) ар кыл кездеме тышталган кызыл көрпөдөн (солто уруусу, Чүй өрөөнү); малакай: түгү ичине каратылып туюк тигилген, четтерине кездеме кыюу салынган (базыс, саяк жана чекир саяк урууларынын бутактары жана башка топтор, Тянь-Шандын Тогуз-Торо району, – деп советтик белгилүү окумуштуулар кыргыз урууларынын арасындагы тебетейлердин айырмачылыктарын белгилеп өтүшкөн.

А.С. Көчкүнов тумактын кыргыздарда кийилиши же кийилбегендиги тууралуу өтө кызыктуу маалымат келтирип, анын Алай өрөөнүндө этнограф

Э. Сулайманов тарабынан табылып, сүрөткө тартылгандыгын, тумактын өзгөчөлүгү катары артында куйрукчасы бар экендигин белгилейт. Ошондой эле К.И. Антипина менен бирдикте кыргыздардын улуттук кийимдеринин альбомунун түзүп жатышканда, бул тумакты альбомго киргизүү же киргизбөө тууралуу чоң маселе жаралган. Жыйынтыгында К.И. Антипина кыргыздардын тумакты кийишкендигин мойнуна алган. Себеби Орто Азия элдеринин этнографиясынын ири өкүлдөрүнүн О.А. Сухарева, И.В. Захарова, Р.Дж. Ходжаевалардын тумактын казак элине таандык экендигин белгилешип, этнография илиминде куйруктуу тумактар казактарга гана таандык болуп калган. Бирок куйруктуу тумактардын алыскы Алай тоолорунун арасында жашаган элдеринен табылышы алардын пикиринин төгүн экендигин ырастаган.

«Ичик, тон тыш кийимдери» экинчи бөлүмүндө кун жана көрпө терилеринен тигилген тыш кийимдер, түрлөрү жана өзгөчөлүктөрү каралды. Советтик этнограф К.И. Антипина: Түштүк кыргыздары түндүк кыргыздары сыяктуу эле чапанды Борбордук жана Орто Азияда байыркы мезгилдерден бери кенен тараган ат менен тон деп эле аташат. Анын келип чыгышы, биздин пикирибиз боюнча, тери ичик менен байланыштуу. Ошондуктан чапандын кандай түрү болбосун тон деп аталган. Болгону алар ичиктин тышына капталган кездеменин түрүнө жараша: *пашайы тон, кымкап тон, зарбарак тон* ж.б. деп атала берген. Көбүнчө айтылганда тон сөзү түшүп калып, *пашайы, кымкап, зарбарак* деп гана айтылган, – деп тонду эмес ичиктин түрүн санап кеткен. Себеби тонго эмес, ичикке түрдүү кездемелер тышталган. Ал эми тон деп аталып калышын ал түштүк жергесиндеги элдер чапан, ичик, кемселдин баарын бир эле ат менен тон деп атай беришкендиги менен түшүндүргөн.

КЭРдин Кызыл-Суу Кыргыз автоном облусунун түштүк-батыш бөлүгү болгон Ак-Тоо ооданында Курманжан даткага арналып тигилген ичик сакталып калган. Ичиктин өзгөчөлүгү – 300 кийиктин кулагынын терисинен жасалганында. Кыргызстандын түштүк аймактарында түлкүнүн терисинин бучкактарынан жасалган ичиктер дагы кездешкен. Ал «бучкак ичик» деп аталган.

Г.С. Загряжский кулундардын терисинен жасалган ичиктер тууралуу: Бай кыргыздар кулундун терисинен жасалган ичиктерди абдан жакшы көрүшөт. Ичиктин түсү ар түрдүү болуп калбашы үчүн, окшош терилерди тандашат. Көбүнчө кара түстү кулундун терисин көбүрөөк пайдаланышкан. Кулундун терилерин курап жатканда, жүндүн кайрылган жагы бирдей же көркөмдүү болушу үчүн өтө чеберчилик менен иштешкен. Ичиктин жакасына, этегине жана жеңдерине кызгылт түстүү баркыт же нооту жээктелген, – деп белгилейт.

Изилдөөчүлөр негизинен ичикти төрт түргө бөлүп карашкандыгын белгилешкени менен, аларды санап өтүшпөйт. Чоң Алай районунун Ачик-Суу айылынын тургуну кожо-найман уругунун өкүлү 82 жаштагы Салибаев Маматиса ажынын айтуусу боюнча, койдун терисинен ичик үч түрдүү жасалган. Жазгы

териден – бул койдун жүндөрү узун келип, тыбыттуу болгондуктан, көбүнчө кыш мезгилинде жылкычылар үчүн тигилген. Ичиктин алдыңкы өңүрүнөн артка жагы бир укум узунураак жасалган. Анткени ээрге олтурганда артка тартып калбай, эки тизени кымтылаганга дагы ыңгайлуу болгон. Демек, тизеге суук тийгизбеш үчүн ар дайым ичиктин этектерин тизе менен ээрдин ортосуна кыстартып алышкан. Экинчиси, күзгү териден – бул учурда койдун жүнү кылчыктуу болгон жана жазгы териден жасалган ичиктерден салмагы дагы жеңилдиги менен айырмаланган. Мындай ичиктер көбүнчө жаз жана күз мезгилдеринде кийилген. Үчүнчү, күрпөң алты айлык козулардын терисинен жасалган көрпө ичик. Ичиктер көбүнчө тизеге чейин жасалып, той-топурга, салтанаттуу иш чараларга кийилген. Бул койдун терисинен жасалган ичиктин түрү. Ал эми андын терилеринен болжолдуу он беш түрүн, ичине ичтелген кездемелердин алты-жети түрүн, башка мал баласынын терисинен: бото, тай, кулун, музоо, мамалактын терилерден беш түрүн жасашкан.

«Териден жасалган шымдар жана анын түрлөрү» үчүнчү бөлүмүндө жаргак терилерден жасалган шымдар изилдөөгө алынды. Кыргыз элинин материалдык маданиятын изилдеп келишкен окумуштуулар, саякатчылар тери шымдар тууралуу дагы жалпы гана маалымат берип, үстүртөн өтүшөт. Ал тургай шымдардын аталыштарында да көптөгөн адаштыруулар бар. Мисалы, Россия империясынын аскер кызматкери, майор Г.С. Загряжеский: Жаргакты жасоо үчүн козунун, улактын, музоонун жана кулундун териси керектелет. Ал эми чембар (чалбар) койдун жана эчкинин терисинен жасалган, – деп жазса, М.Т. Айтбаев койдун терисинен жасалган шымды жаргак шым, – деп атайт. Ысык-Көл облусунун Чычкан жана Дархан айылдарынан этнографиялык маалыматтарды топтогон экспедициялык топтун изилдөөчүлөрү: Тоо теке, тоо эчки, аркар, кулжанын терилеринен жасалган шымдар жаргак шым деп аталган. Кышкы шымдар койдун терисинен жасалып, жүнү ичине каратып тигилген, – деп белгилешсе, ушундай эле ойду С.М. Абрамзон: Көбүнчө тоо эчкилеринин терисинин жыдытылып, ийленген терисинен жаргак шым кийишкен. Кой терисинен жүнүн ичти каратып тигилген тери шым, ал эми түгү ийленип жасалганын жаргак шым деп аташкан, – деп белгилеп өтөт. А.С. Акматалиев: кең багалектүү тыш кийим, чалбар. Мунун жердиги кездемеден да, териден да, таардан да болот. Ошондуктан, кездеме шым, тери шым, таар шым деп айтышкан. Кой, эчки, теке, аркар, кулжа, жейрен өңдүү жандыктардын жана башка кайберендердин терисинен жаргак шым, тери шым, теке шым жана чалбар шымдар тигилген.

Б. Солтоноев: Өздөрү териден иштеп, тон, шым, тебетей, жүндөн чепкен, калпак, кементай жамынчу, кийиз өтүк, түрдүү, түрсүз кийиз, кыл аркан, жипшуу иштеген. Тоо теке, жаки үй теке, жаки серкенин терисинен сары жаргак шым жасап, багалегин кең жырмач кылып, бай-феодалдары болсо саймалап,

кундуз кармап, «кең багалек – келбер шым» деп кийишкен. Кементай тондон башкасын шымданып алган. Мундай шым беш-алты жылга чыдаган, – деп белгилейт. Шымга сайма салынгандан тышкары шымдын эки багелегине кундуздун териси жээктелген. Себеби кундуздун коюу, кубулжуган, өтө узун эмес кылдуу болуп, жалтыраган жүндөрү аны өтө кооз көрсөткөн. Ошондуктан шымдын багалектерине бардык аңдын терилери (суусар, түлкү, карышкыр ж.б.) иштетилген.

Ф.А. Фиельструп XX кылымдын 20-жылдарында кыргыздардын кийген кийимдери, анын ичинде кыш мезгилинде кой терисинен жүнү ичине каратылып тигилген шымдарды, ал эми жай мезгилдеринде жаргак шымдарды кийишерин, болгон айырмачылыгы катары мурункуларга салыштырмалуу таар шымдарды кийип баштагандыгын көрсөтөт. Дагы бир өзгөчөлүгү багалектин эки жагы толук тигиле баштаган. Ошондой эле тоо текелердин терисинен тигилген шымдарга сайма саюу дагы өтө сейрек кездешет.

Шымдар баш кийимдер, тон, ичиктерден айырмаланып, көбүнчө коомдук-экономикалык жана жоокерчилик шарттарга ылайыкталып даярдалган жана колдонулган. Баса белгилөөчү жагдай, кыргыздардын дүйнө таанымында жалпы эле кийимдерди аземдей берүүнү «сылаңкороздонуп» дешип жактырышпагандыктан, башка элдерге салыштырмалуу кооздукка көп көңүл бурушкан эмес. Ошондуктан сайма, кеште шымдар дагы сейрек жасалып, аларды коомдун жогорку өкүлдөрү гана кийишкендиги белгилүү.

«Салттуу курлар, анын түрлөрү» төртүнчү бөлүмүндө кыргыз көчмөн маданиятында өзгөчө орунду ээлеген кур жана кемер, алардын коомдогу ээлеген ролу изилденди. Советтик археолог, окумуштуу А.Н. Бернштам: Кыргыз элинин чындыгында өзүнүн байыркы тарыхы менен сыймактануусуна негиз бар. Орто Азиядагы эң байыркы уруулардан болуп туруп, алар бизге маданияттын жана искусствонун шедеврлерин калтырып кетишкен. Айрым фактылар аны эң сонун далилдеп берет алат. ... Енисейдин Копен айылында табылган буюмдарда: Байыркы белгисиз сүрөтчү чебер колодон томпок рельефтүү жасаган кемердин жазы тогоосуна, ээрдин тердигине токойлуу тоонун башына жакындаган булуттун алдында текирең-таскактатып бараткан атчан, аттын тизгинин кое берип, жалына өбөктөй, өзүнө карай секирип келе жаткан барсты кайрылып, жаасы менен атканы турган атчандын турпатын түшүргөн. Атчан мергенчиден үрккөн жапайы жаныбарлар, бугунун жай чуркашы, учкаяк текечер, жаалдуу камандар чеберчилик менен берилген, – деп кыргыз элинин кол өнөрчүлүгүнүн өтө бийик деңгээлде өнүккөндүгүн кемерге түшүрүлгөн сүрөттүн мисалында баса белгилейт.

Малчы-көчмөндөрдүн маданиятында кур, эң биринчиден, куралдын бир түрү катары белгилүү болуп, ага саадак, окчонтой, кестик, канжар, кылыч өңдүү куралдар илинген. Мына ушундан улам, ошондой эле археологиялык казуулардан табылган кемерлердин түрүнө карата, ал бир эле учурда жоо-

кердик, аңчылык, көпчүлүк колдонушу үчүн жөнөкөй курлар жана жасалгалуу курлар катары белгилүү боло баштаган.

Курду тагынуунун маданиятынын өзү бир нече кырдуу болгондуктан, аны түрдүү жактарын изилдөөгө алса болот. Алсак, кийимдин түрү, керектүү куралдарды илүүчү буюм, кооздуктардын жыйындысы, жоокердик же кол өнөрчүлүктөгү куралдын элементи, социалдык символ, бийлик системасынын белгиси жана жөнөкөй караганда кооздук, көркөм каражаты катары кароого болот. Ошондуктан кемерлерди изилдөөгө этнографтар жана археологдор гана киришпестен, искусство таануучулар, маданият таануучулар, тарыхчылар да кызыгып келишкен.

Байыркы мезгилде мааниси башканы билдирип, ал эми азыркы мезгилде башка мааниде колдонулуп жүргөн сөздөрдүн бири «кисе» болуп эсептелет. *Kisa* – байыркы түрк сөзү, азыркы мааниге которгондо «капчык», «калта» болуп которулган. Кисенин аталышына жана маанисине академик В.В. Радлов дагы кайрылып: капталга бекитилген булгаары чөнтөк, ага ок, ок дары салынган, – деп жыйынтык чыгарган. Бул жерден белгилүү болуп тургандай эле, кисе – баштык, капчык, калта, чөнтөктүн кызматын аткарып, ага күнүмдүк турмушка же аңчылыкка керектүү майда буюмдар салынган.

Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн ою боюнча эркектердин кур-кемери кийимдин бир түрү катары гана кызмат кылбастан, бир жагынан кур ээсинин коомдук абалын, экинчи жагынан анын кесибин (жоокер, мергенчи, чабарман, элчи, соодагер) дагы көрсөтүп турган. Кур көчмөн жана отурукташкан элдердин арасында канчалык белгилүү болбосун алардын формасында, жазы тогоолоруна, таралгаларына түшүрүлгөн оймо-чиймелердеги локалдык айырмачылыктар сакталган. Ар бир көчмөн жоокер катары эр жеткен күндөн тартып, атайын жоокердик кур тагынып жүрүүгө укук алган.

«**Бут кийимдер**» бешинчи бөлүмүндө кыргыздардын салттуу бут кийимдери, алардын түрлөрү берилди. Бут кийимдер этномаданий байланыштардын түзүлүшүнө, өнүгүшүнө жана жүрүшүнө байланыштуу өзгөрүп тургандыгын бизге жеткен маалыматтар тастыктап турат. Алсак, князь В.И. Масальский Түркстандагы, Орто Азиядагы байкоолорунда кыргыздардын кол өнөрчүлүгүн, кийим-кечектерин сүрөттөөдө: Терини иштетүү алгачкы жамааттык коомдогу ыкмалар менен жасалгандыктан, анчалык деле сапаттуу булгаарыларды алалышпайт. Ошондуктан аларга анчалык деле суроо-талап жок. Иштетилген терилерден өзгөчө белгилеп кете турганы, одуракай (сапатсыз) ийленген тери күрөң, кызгылт түстөргө боелуп, андан кепич, өтүктүн согончогун, кылычтын кындарын, ат жабдыктардын кооздуктарын жасашат. Орус бут кийимдери Орто Азияда өтө баалуу буюмдардын катарына кирет. Бирок алар шаарларда гана тараган, – деп үстүртөн гана жазып, көп токтолбойт. Г. Бардашев: ... кыргыздар бут кийимин орустардын кызыл те-

рисинен жасайт, – деп, эч кандай түшүндүрмө бербей эле өтүп кетет.

В. Масальский, Г. Бардашев жана С. Винюковдун көчмөндөрдүн, анын ичинде «кыргыз элинин тери иштетүү ыкмалары өтө байыркы, алынган булгаарылары сапатсыз» деген оюна Л. Потапов алтай элдеринин маданиятын изилдөөдө төмөндөгүдөй баа берген: терини ийлөө жана үй жаныбарларынын, жапайы аңдардын терилерин иштетүүдө колдонулган курал-жарактар, ыкмалар эң байыркы, салттуу жолдор менен колдонулат. Жасалган буюмдар өзүнүн эң жогорку сапаты жана ишенимдүүлүгү менен айырмаланат, – деп жогорку баа берген.

Кыргыздар көчмөн жана жарым көчмөндүк жашоо формасында жашап келишкендиктен улам, көлүккө (ат, топоз, төө) мингенге ылайыктуу болгон такалуу өтүктөрдү жана басып жүрүүгө ылайыктуулугун карап, такасыз өтүктөрдү дагы даярдашкан. Жарым көчмөндүн жашоо мүнөзүнө акырындык менен өтүшкөн. Анткени кайсыл бир деңгээлде мал чарбачылык менен дыйканчылыкты чогуу алып кетүү маселеси жаралган. Мындай көрүнүш бир гана кыргыздарда эле эмес, аларга тектеш элдерде дагы байкалган.

Эпостордо төмөндөгүдөй бут кийимдердин аталыштары кездешет: *көк жеке, жекесан, үпүкө, накери, кырмызы*. Бул өтүктөр өтө баалуу бут кийимдердин катарына кирсе, күнүмдүк турмушта же жөнөкөй катмардагы адамдар кийген: чылгый кайыштан жасалган (ийленбеген) *чокой, чарыкка*, чоғдорго ж.б. окшогон бут кийимдер. Жогорудагы саякатчы-изилдөөчүлөр ушул бут кийимдерди көрүп алышкан.

Тарыхчы-этнограф К.Айдаркулов эпостордо кездешкен бут кийимдерди изилдөө тууралуу эмгегинде аларды кеңири сүрөттөөгө алганга аракет жасаган. Ал улуттук академиянын кол жазмалар фондунан тапкан маалыматтарына таянып, эркектер кийген эң кымбат баалуу өтүк – «көк жекени» эл башкаруучулар гана кийгендигин белгилеп, «Семетей» эпосунан үзүндү келтирет: «... Кош оймолуу, көк жалдуу / Булгаары өтүк миз таман / Өкчөсү карыш «көк жеке» / Оймо така ичинде / Алтындан кылган жылаажын / Кош коңгуроо жеке сан». Эми бул айтылган сөздөрдү чечмелеп көрөлү. Бул «*кош оймолуу*» дегени өтүктүн эки тарабына: ички жана тышкы тарабына оюу түшүрүлгөн, «*көк жалдуу*» – өтө бышык, бекем; «*миз таман*» – тегиз, чебердик менен жасалган; «*өкчөсү*» – бут кийимдин, өтүктүн апкыты айтылган; «*оймо така*» – таканын ичи оюлуп, ага алтындан же күмүштөн жасалган коңгуроо салынган; «*жеке сан*» – «Манас» эпосунун түшүндүрмөлөрүндө – төөгө таккан чоң коңгуроо катары берилсе, К. Юдахин, А. Акматалиев, К. Айдаркуловдордун эмгектеринде бут кийим катары айтылат.

Кыргыздардын жакыр бөлүгү чарыкты, чокойду көбүнчө уйдун же жылкынын чылгый (ийленбеген, жыдытылган) терисинен бычып тигишкен. Таманы бутка ылайыкталып, өзүнчө кесилип даярдалып, аны кончуна чейин

атайын даярдалган тарамыштар менен тигип алышкан. Чарык жасалган кайыш жакшы ийленбегендиктен, жылаңайлак бутка кийген учурда, буттарды жоорутуп жибергендиктен, сөзсүз түрдө, кездемеден даярдалган чулгоо менен кийишкен. Чарык бутка жеңил болгон. Бирок балтырдан ылдый сыйгалана бербешти үчүн үстүнөн тасма менен ороп алышкан. Таманы жука болгондуктан, тез эле жыртылып калган. Суу тийген учурда сууну өткөрүп жиберген, таза ийленбегендиктен жыт дагы чыгып турган. Буттан чечип алуу дагы кыйынчылыкты туудурган. Себеби күнгө кийилген өтүктөр ысыктан кеңейип, сууктан тарыган. Ошондуктан жылкынын майы менен майлап койгон учурлар да кездешкен. Мындай бут кийимдер бир айга жеткен.

Кыргыз усталары бут кийимдердин бир нече түрүн: кончтуу, кончсуз, такалуу, такасыз, наар түшүрүлгөн, алтын-күмүш көрчөгөлөнгөн, коңгуроолуу (жылаажындуу) бут кийимдер да жасалып, көркөмдүүлүгү, сапаты боюнча дагы артта калышкан эмес. Тилекке каршы, тарыхый адабияттарда, булактарда кыргыз бут кийимдеринин иликтөөгө алынбай калышы, алардын баалуулугун төмөндөткөнү менен, элдик оозеки чыгармаларда өтүктөрдүн көптөгөн түрлөрүнүн табылышы аларды кайра калыбына келтирүүгө мүмкүнчүлүк берет.

«Териден жасалган турмуш-тиричилик буюмдары» бабы үч бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмү «**Ат жабдыктар**» деп аталып, кыргыз көчмөн маданиятынын негизги атрибуттарына айланган ат жабдыктардын түрлөрү, жасалыштары жана өзгөчөлүктөрү изилдөөгө алынды. Кыргыз элинин тарыхын жана маданиятын мал чарбачылыгысыз, анын ичинде жылкыга байланыштырбай элестетүү мүмкүн эмес. Жылкы кыргыздардын эт-сүт, көөлүк багытында же байлыктын бир эквиваленти катары гана эмес, жашоо-турмушунун айрып карагыс бөлүмүнө, маанилүү, сыймыктуу жашоо-каражатына айланган. Бул тууралуу М.Т. Айтбаев: Кыргыздардын мал чарбачылыгында жылкы багыты эң негизги орунда турган. Кыргыз жылкысы табигый-тарыхый шарттын күчү менен жаш кезинде эле колго үйрөтүлгөн. Жылкы менен кыргыздар сыймыктанган. Бай адамдардын колунда жылкынын саны беш жүздөн миңге чейин жеткен. Аларды үйүр-үйүр кылып, бөлүп багышкан. Бир үйүрдө он бештен отузга башка чейин баш болгон, – деп белгилеп кеткен.

С.М. Абрамзон: Археологиялык маалыматтарда Тянь-Шань тоолорунда жана өрөөндөрүндө б.з.ч. VII кылымдан баштап эле көчмөн мал чарбачылыгынын мурдатан келаткан формалары болгон. Ошондуктан кыргыздардын мал чарбачылыгынын салтка айланып калгандыгы бул маалыматтарга байланыштырылбай каралышы мүмкүн эмес..., – десе, Кетмен-Төбөдөгү казылган коргондордон (курган) сак доорунун эрте көчмөнчүлүк мезгилине (б.з.ч. VI-V кылымдар) тандык ат жабдыктар табылган, – деп археолог К. Ташбаева белгилесе, К. Табалдыев Тянь-Шанда б.з.ч. I миң жылдыкта жылкыны пайдаланышкандыгын көрсөтүп өтөт. Демек, азыркы кыргыздар ээлеп турган аймактарда, негизи-

нен, мал чарбачылыкка басым жасаган көчмөн элдердин жашагандыгын белгилөөгө болот.

Жүгөн менен *нокто* эриш аркак жүрөт, нокто – жылкынын башына тагылса, жүгөн «катылган». Айырмасы жүгөнгө ооздук тагылган. Жүгөн жылкынын жашына жараша: тай, кунан, бышты, асый аттардын башына, чоң-кичинесине карата жасалган. Орточо жүгөндүн тумшугунун эки жагы 16 см – 32 см, «ооздук» келүүчү жери 6 см – 12 см, жүгөндүн «оң жаагы» 33-35 см, «сол жаагы» 80-82 см, «сагак» (аттын башынан жүгөн шыпырылып кетпеши үчүн жасалган, алкым аркылуу айлантып келип, ат минген, сол тарабына байланат) 40-42 см, сагакты илүүчү жери 14 см болуусу керек.

Тердик – ээрдин эки каптыргасы аттын зээринин эки капталын басып койбошу үчүн жука ичмектин (тердиктин өлчөмүнө жараша катуу ийленген кийизден жасалган) үстүнө, ээрдин астына салынган. Тердик ээрдин формасына жараша ичмектин үстүнө салынуучу, аттын жонун ээрге бастырбай, каптал жыгачтарынын жонго түшүүчү басымын жумшактоо үчүн колдонулуучу токумдун бир бөлүгү. Жасалышы боюнча аял-эркектердин мингичине карата да бөлүнгөн. Алсак, эркектер токуучу тердиктин көлөмү: узуну 90-100 см, туурасы 45-60 см чейин болсо, аялдар токунган тердиктин көлөмү: узуну 120-150 см, туурасы 45-60 см жеткен. Бул жерден даана көрүнүп тургандай, аялдардын тердиги салыштырмалуу чоң жасалган.

Ат жабдыктардын эң негизгиси, бул – ээр. Ээр аземдүү буюмдардын катарына дагы, турмуш-тиричилик буюмдарынын катарына дагы кирген. Ээрдин жасалышы аймактык өзгөчүлүктөргө жараша шарттуу түрдө: ээрдин жасалыш ыкмаларына жараша; ээрдин кашына жараша; көлөмүнө жараша; жасалган аймагына, диалектилик айырмачылыктарына карата бир нечеге бөлүнгөн.

Ээрдин ат үстүнөн алдын карай жылып кетпөөсү үчүн *куюшкан* жасашкан. Куюшканды жасоодо да үч ыкма колдонулган. Куюшкандын эки учу ээрдин арткы актасынын чагарагына көркөмдүү болушу үчүн кайчылаштырып алып келип, бекитилген. Кайчылашкан жеринин ортосуна күмүш жалатылган, зер буюмдарына түшүрүлө турган оюулар чиймеленген томпогой көрчөгөгө көмкөрүп, куюшканга кандап коюшкан. Кайык тасмага «чымын канат», «жылдызча», же «байчечек» өндүү оюм-чийимдер түшүрүлгөн.

Көмөлдүрүк ээрди сооруга жылдырып жибербей кармап туруучу ат жабдыктын түрүнө кирет. Көмөлдүрүктүн алдыңкы биринчи жана экинчи учу ээрдин эки актасына, чагаракка бекитилип, аттын омууроосуна тартылып, алдыңкы эки бутунун ортосунан өткөрүлүп, басмайылга бекитилген. Негизинен көмөлдүрүктүн оң капталы 48-50 см болсо, аттанаар сол тарабы 40-45 см, ошондо илгич артык башы менен 18-20 см болгон. Көмөлдүрүктүн олоң тили, жүрөкчөсү, учундагы кош сүзмөсү чагарактар аркылуу туташкан. Көмөлдүрүктүн капталдары кайыштан чачыланып, үстү күмүш, жез, темир, ко-

ло купалар, чорлор, салаңдар менен аземделип кооздолгон.

Басмайыл. Куранды ээр токутуп / Кундуз көрпө тарттырып / Мамык жаздык арттырып / Басмайылды үчтөн тарттырып, – деп «Манас» эпосунда басмайыл бир кат эмес, үч кат тартылганы белгиленип жатат. Басмайылдын 2 же 3 каат тартылышы, эң негизгиси коопсуздук үчүн жасалган. Ысык-сууктан, эскиргендиктен жана жоо менен чабышканда кылыч, айбалтага окшогон куралдардын мизи тийгенде бир каты кесилип же үзүлүп кеткенде, экинчи каты ээрди кармап калган. Ар бири түрдүү аталган. Басмайыл, артайыл, чап айыл же чаболоң, артолоң, төшолоң деп бөлүнгөн. Төнөлүк деп басмайылдын тогосу аталган.

Кайыш, булгаары, курум, чегирим, көндөн жасалган ат жабдыктардын ойлонуп табылышы, алардын жасалышы, колдонулушу, өнүгүшү бир нече доорду өзүнө камтып, кыргыз элинин кол өнөрчүлүгү, ат жабдыктарды жасоо көнчүлүк өнөрү жогорку деңгээлге көтөрүлгөн.

«Териден жасалган идиш-аяктар» деп аталган экинчи бөлүмү көн жана шири идиштерине арналды. Кыргыздардын колдонмо-жасалга өнөрүндөгү өтө кызыгууну жана илимий изилдөөлөрдү талап кылган өнөрлөрдүн бирине күндөлүк жашоо турмушунда колдонулган териден жасалган идиш-аяктар кирет. Териден жасалган идиштер көчмөн элдердин миңдеген жылдар бою колдон түшүрбөй пайдаланып келген буюмдарынын катарында турган.

Териден жасалган идиштерине, эң биринчи сүт азыктар: сүт, каймак, айран, сүзмө, курут, сары май, быштак, чөбөгө; суусундуктар: кымыз, уй кымыз, кымыран, жарма, атала, максым, бозо, айран, чалап; дан азыктары: ун, талкан, угут, буудай, арпа, суулуу, жүгөрү; тамак-аш: нан, боорсок, каттама, жупка, күлазык ж.б., күнүмдүк-турмушта пайдаланылуучу, тез бузулуп кетүүчү, көпкө сакталуучу тамак-аштары сакталган. Ошондой эле таза сүрсүгөн эттер дагы сакталганга өтө ыңгайлуу болгон.

Чанач негизинен улактын, эчки, серкенин туюк союлган терисинен гана жасалат. Чаначты кыргыздар кымыздан тышкары суу, айран, сүт тамак-аштарын куюу, ташуу үчүн да колдонушкан. Мындай учурларда чанач дебестен, тулуп деп аташкан. Тулуп жасала турган теринин ийлениши, тигилиши кудум эле чанач идишин жасагандай эле жасалган. Болгон айырмасы түбүн тегиз кылууга аракет кылышкан. Анткени ун же дан буйткаларда шыкалып, көгөрүп кетпеши үчүн түбүнүн тегиз жасалашына көңүл бурулган. Экинчи айырмачылыгы, тулуп ыштыкка салынган эмес. Суюктук куюлбаган шири идиштер ыштыкка салынбайт.

Меш серкенин терисинен жасалган чоң чанач. Кээде чоң чанач, жалпы эле чанач маанисинде да айтыла берет. Мешке көбүнчө сүзмө сакталган. Меш, чанач улактын, эчкинин же серкенин терисинен жасалган. Улактын терисинен жасалганын кол чанач деп атап, ага көбүнчө жолоочулар, жок издегендер, дыйканчылык менен жүргөндөр суусундук куюучу идиш катары

пайдаланышса, эчкинин, серкенин терисинен жасалган чаначтарга, мештерге кымыз куюлуп, бышылып, айрым учурларда суу дагы ташышкан.

Көнөк – бээ саачу, кымыз куюулуучу, чайнектин формасындай, чоргосу менен кошо жасалган шири идиш. Бул идишти жасоо дагы күз айларында, мал көп союлган мезгилде башталган. Жүнүнөн ажыратуу иштери жогоруда айтылган ыкмаларда аткарылган. Терини жүндөн тазалап жууп алгандан кийин, терини азыраак кургатып, жазга чейин сактап коюшкан. Себеби жазгы малдын териси жука болгондуктан, андан жасалган идиштер сапаттуу болгон эмес. Ошондуктан идиш жасала турган терилер көбүнчө күзүндө союлган малдын терисинен жасалган.

Көнөчөк аты айтып тургандай, көнөктөн чакан жана чоргосу жок жасалган шири идиштеринин катарына кирет. Көнөчөккө көбүнчө каймак, сары май өңдүү өтө көп эмес тамак-аштар салынган. Идиштин оозу түбүнөн бир аз кууш келет да, ашканадагы ала баканга илүү үчүн топ кылдан же кайыштан боо тагылган. Көнөчөк уйдун желининен да жасалган. Оюулардан «чийме сынпос» түшкөн. Айрым чеберлер терини союлары менен жылуулап, жүнүн алып, чиеге кайнатып, кан жылымык кылып туруп, терини ага боеп, түнөтүп койгон. Эртеси керип, кургатып, анан бычып, тигет. Ичине топурак шыкап, кептеп, тырмактын изи түшкөндөй кургаган чакта тышынан темир шиш менен чийим түшүрүшкөн.

Көөкөрлөр алгач бээнин желинен жасалып, кийинчерээк жылкы, уй, төө терилеринен тигилгенде деле бээнин эки эмчегинин элесин берген формада жасоо салтка айланган. Көөкөр төөнүн терисинен же анын өркөчүнөн да жасалган. Ал үчүн көөкөр жасала турган үлгүнү чылгый теринин үстүнө коюп, бычып алгандан кийин кайра экөөнү бириктирип тигип алышкан. Көөкөрдүн калыбына келтириш үчүн ичине топуракты ныктап толтуруп, аны менен эки-үч күнгө калтырышкан. Мында эки иш аткарылган. Биринчиден, чылгый көөкөрдүн формасына жакшы келген. Экинчиден, көөкөрдүн эки капталына оюу түшүрүүгө ыңгайлуу болгон.

Кыргыздарда шириден жасалган идиш-аяктардын 20дан ашык түрү белгилүү. Шири идиш-аяктары үй ээлеринин коомдук-экономикалык абалдарын дагы дааналап көрсөтүп турган. Колунда бар адамдар шири идиштерин өздөрү эмес, буйрутманын негизинде жасатышкандыктан, кесипкөй көнчүлөр жогорку чеберчиликте көркөмдүү жана аземдүү жасашып, оюуларды түшүрүшкөн. Ал эми катардагы үй бүлөлөр шири идиштерин өздөрү жасагандыктан көрүнүштөрү копол көрүнүп калган.

«Саят куштарын кармоочу курал-жарактар» үчүнчү бөлүмүндө кыраан жана алгыр куштарды кармоочу, аң улоочу каражаттар изилдөөгө алынды. Саят куштарын кармоодо, аларга кам көрүүдө негизинен жыйырмадан ашык курал-жарактар, аспаптар пайдаланылган. Мисалы: чолок (кыска) боо, узун боо, мээлей, жем дорбо же далба (куштардын жемин салып жүрүүчү булгаары, ка-

йыштан жасалган баштык. Кыштын күндөрү кушка даярдалган эт тоңуп калбашы үчүн аттын тулкусуна жакын, ичмектин алдына байлашкан же тондун ичинен тагылган курга, кемерге илип алышкан), туур, добулбас (куштарга суу үстүндөгү өрдөк, каздарды учуруп берүү үчүн колдонулган. Добулбаска буканын, мыктысына төөнүн чылгый терилери керилип тагылган), тор (жапан куштарды кармап турган аспап), капкан, кыл тузак (куштарга «жем алуу» үчүн колдонулган), томого, балдак, чыптама (суук күндөрү же куштардын түлөп жаткан, ооруп жаткан учурунда кийгизип коюшкан), жем аяк, каттоо (куштун шыйрак манжаларын жырткыч айбанаттар жаралантып же тиштеп койбошу үчүн булгаарыдан же жибектен чеберчилик менен манжа каптарды тигип, аны кийгизип коюшкан. Казак мүнүшкөрлөрү дагы көп колдонушкан), түтүк (куурайдан жасалган, куштар ооруп калган учурда оозуна суу куюп ичирүүчү аспап), тээк (куштарды аңга салганда башынан алынган томогону курга илип коюучу аспап), чырга, чатыр, жолум үй, кайчы (мүнүшкөрлөрдүн арасында *кыятчы*, *куш күйгөн* деп дагы аташкан. Куштун сынып калган канат-куйруктарынын ордуна башка канат же куйруктарды кыйып, бекитип коюшкан. Себеби канат-куйругу сынып калган куштар өзүнүн ылдамдыгын жана чукулдугун жоготуп койгондуктан жасалган амал), кестик, укурук (бак-дактарга конгон куштарды кармоо үчүн башына кылтак салып, бир жагынан шам күйгүзүп, куштун кызуусун арттырып, мойнун созуп жатканда кармап алышкан) сыяктуу чакан жана чоң буюм-тайым, курал-жарактар куштарды кармоодо зарыл болгон.

Томого жапан куштарды жана бүркүттөрдү торго же колбоорго кармаары менен канаттарын кайрып, курч тырмактары өздөрүнө зыян кылып албоосу үчүн дароо томого кийгизилген. Көзүнө эч нерсе көрүнбөй калган бүркүт же куш тынчып калган. Колго түшкөн жапан куш же бүркүт жашоосунун көпчүлүк бөлүгүн томого менен өткөргөн. Андай болбогон шартта, бошогусу келген куш улам-улам талпынып, колго үйрөтүлгөн куштар дагы көзүнө көрүнгөн караандарга жулуна берип, мүнүшкөрдү чарчатып, минген атын үркүтүп айласын кетирген.

Куштарды кармоонун негизги куралдарынын бири *боо* болуп эсептелген. Ал кушту учуруп жибербей, качып, учуп кетпеши үчүн жасалган. Боонун жасалышы дагы жогорудагы коюлган далилдерге жараша эки түрдө жасалгандыгы белгилүү. Алсак, *чолок боо (кыска)*, *узун боо* жана *балтыр боо*.

Кушту колго жана ат үстүндө алып жүрүү үчүн эң керектүү каражаттардын бири *мээлей* деп аталган. Бирок мээлейдин негизги милдети колду куштун курч тырмактарынан коргоо үчүн кийилген. Мээлей малмага салынып, жакшы ийленген бодо малдын калың терилеринен бир нече түрдүү жасалган.

Куштарды колго жана аңчылыкка үйрөтүүдөгү дагы бир негизги куралдардын бири *далба* жана *чырга* аталган. Далба – эски кыргыз сөзү болуп жем баштыкты да түшүндүргөн, уйгурлар «далбай» дешкен. Далбаны негизинен куш,

кыргызый, ителгилерди ж.б. үйрөтүш үчүн бактек, кептер өңдүү канаттуулардын кебинен жана өрдөк-каздардын канаттарынан жасалган. Узун боого тагып алышып, башынан, эки капталынан айлантып, кушту кызыктырып үйрөтүшкөн. Ал эми чырга – кыргыз-монгол сөзү, чирех – сүйрөө деген маанини берген.

Кыргыз эли жапайы жаныбарларга, өзгөчө жырткыч жаныбарлардын күчүнө, жүрөктүүлүгүнө, куулугуна, угуу жана жыт билүүсүнө, алдын ала сезүүсүнө, ийкемдүүлүгүнө, шамдагайлыгына, чыдамкайлыгына, коргоно билишине, курч тырмактарына, тиштерине, азууларына жана түктүү терилерине суктанып, адамдардагы кулк-мүнөздөрдү аларга салыштырып, таасирленишкен.

«Кыргыздардын салттуу тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнүн көркөм баалуулуктары» деп аталган алтынчы бап үч бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүм **«Өрүм жана анын түрлөрү»** аталып, өрүм колдонулган ат жабдыктар талдоого алынды. Кыргыздардын кайыштан өрүлгөн буюмдарын, ат жабдыктарын изилдөө боюнча атайын эмгектер дээрлик жокко эсе. Болгону К.И. Антипина түштүк кыргыздарынын материалдык маданиятына арналган монографиясында өрүм иштери боюнча жалпы жонунан сөз кылынган. Э. Сулайманов өрүм, өрүмдүн түрлөрү туурасында чакан илимий макала жазган. Ат жабдыктарды өрүүнүн түрлөрү жана өрүүдө колдонулган ыкмаларын Кыргызстандын бардык аймактарын кыдырып, уз-усталар менен жолугуп, алар жасап жаткан иштерге өзү дагы аралашып, тереңинен түшүнүп, аларды кайра кагаз бетине түшүрүү жагынан А.С. Акматалиев көп эмгек жасаган.

Ат жабдыктарды өрүүдө дагы бир өтө маанилүү иш чара тасманы даярдап алуу болуп саналган. Анткени узун тасма керек болгон жүгөндүн бет жагы, көмөлдүрүк, куюшкан, басмайылды даярдоого тайдын, торпоктун терисинин жон бөлүгүн узун-узун же тарам-тарам кылып кесип алышкан. Бирок эске ала турган жагдай, жон бөлүгүнөн алынган тасма жон болуп калган. Кесүүнүн бир нече түрү белгилүү. Алсак, терини тегерете бирдей калыңдыкта же төрт бурчтук формасында да айлантат кесип алышкан. Ал эми кыска өрүм керектелген сагалдырык (түштүк аймактарда тамактык деп да аталат), тумшуктук же тумшук бастыргыч, чекелик же көкүлдүрүк, камчынын түшкүнүнө теринин кыска тасмалары алынган.

Өрүмдөрдүн ичинен эң жөнөкөйү үч өрүм болуп эсептелет. Бул өрүмдү күнүмдүк, аземделбеген ат жабдыктарды жасоодо, алсак, чылбыр, тизгин өңдүү жөнөкөй буюмдарды жасоодо колдонушкан. Өрүмүнүн татаалдыгы боюнча экинчи орунда төрт тасма өрүмү турат. Көпчүлүк аймактарда ал жумуру өрүм деп аталат. Себеби өрүлгөндө жука, ичке болсо дагы тоголок болуп өрүлгөн. Муну өрүүдө тасмалар бири-бирине ашталгансып кете берген. Э. Сулайманов так сан менен өрүлгөн өрүмдөр ат жабдыктардын бардыгында колдонулгандыгына токтолсо, А.С. Акматалиев өрүмдүн: жөнөкөй өрүм жана терме өрүм деп экиге бөлүнгөндүгүн көрсөтөт. Жөнөкөй өрүмгө «үч өрүм» («жон өрүм»), «жа-

рым өрүм», «калмак өрүм», «алдаяр өрүм», «нокору өрүм», «жети кашка өрүм», «беш кашка өрүм», «мурунтук өрүм», «терме өрүм», «жөрмөм өрүмдөр» ж.б. кирип, мында жалаң гана тасма, кайыштар колдонулган. Ал эми экинчиси татаал өрүм болуп, ага «музоо тиш өрүм», «суйсал өрүм», «бугу өрүмдөр» кирген. Бул өрүмдөр үчүн кайыш эмес, атайын ийленген көктөр керектелген.

Жөнөкөй өрүмгө кирген өрүмдөрдүн кээ бирлеринин аталышында айырмачылыктар сакталган. Алсак, «беш башка өрүм» же «беш өрүм», «жети кашка өрүм» же «жети өрүм» деп атала берген. Жогорудагы эки өрүмдө тең кайыштын саны так сан менен көрсөтүлүп жатат. Мында бир тал кайыш аркак болуп, ал өтө сыйда да, жөнөкөйүрөөк да көрүнгөн. Ошондой эле «он өрүм» «куран төш» деп да айтылган. Анын төбөсүнө жал сымал кыр чыккандыктан «жон өрүм», «жал өрүм» деп атап келишкен. Бул жерден көрүнүп тургандай, кайыштын талына, өзгөчөлүгүнө жараша дагы усталар тарабынан аталыштар берилген. Усталардын чеберчилигине жараша кайыштын талдарынын саны жуп саны менен, кээде так саны менен дагы аяктаган. Мисалы он бир тал менен өрүлгөнү «котур өрүм» же «он бир өрүм» деп аталып, анын талдары өтө жука тилингендиктен «беш кашка», «жети кашка өрүмдөрүнөн» ичкерээк болгон. Бул жерден дагы кайыштын бир талы аркак болуп түшкөн. Өрүмчүлөр калың кесилген талдардын бири-бирине кыналышпай, аралары ачык болуп калгандыгын байкашкан. Ошол эле учурда өтө ичке болуп калганда, ал үзүлө берген жана бат эле иштен чыгып калган. Ошондуктан анын бышыктыгы, пайдалануу узактыгы эске алынышы үчүн орточо жоондуктагы тасмаларды кесүүгө аракет кылышкан.

Кыргыздардын салттык кол өнөрчүлүгүндөгү эң татаал өрүм өнөрү болуп саналат. Жогоруда белгиленгендей, ар бир талды адаштырбай, өз орду менен өрүүнү көп эле элдер өздөштүрө берген эмес. Өрүлгөн ат жабдыктарды дагы сүрөттөө өтө кыйынга турат. Ошондуктан өрүм иштерине талдоо иштери аз жүргүзүлгөн.

«Салттуу буюмдарга түшүрүлгөн оюулар, алардын маанилери» экинчи бөлүмүндө тери, шири буюмдарына түшүрүлгөн оюулар, алардын орду изилденди. Кыргыздардын этникалык тарыхынын татаалдыгы алардын маданиятынын калыптанышына жана өнүгүшүнө тигил же бул деңгээлде өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Анткени кыргыздардын салттуу маданиятында, кол өнөрчүлүгүндө казак, өзбек, түркмөн, уйгур, тува, алтай элдери менен этногенетикалык байланыштарын дагы бир жолу далилдейт. Ал эми орто кылымдарда тажик, бурят, монгол, кийин орус, украин, кытай, парсы ж.б. этностор менен этнобайланыштар да болгондугун тастыктайт. Тагыраак айтканда, тыгыз тарыхый-маданий байланышта жашаган элдер кыргыз элинин чарбасына, маданиятына, турмуш-тиричилигине, кесибине жана кол өнөрчүлүгүнө, анын ичинде оюм өнөрүнө дагы өз таасирлерин тийгизген.

«Кочкор мүйүз» оюусу көптөгөн изилдөөчүлөрдүн тынчын алган. Р. Ка-

рутци «кочкор мүйүз» оюусун казак элине таандык негизги мотив экендигин далилдегенге көп аракет жасаган. Бирок бул оюу, жалпы эле «мүйүз» оюмдары байыркы түрк тилдүү элдерге, анын ичинде байыркы элдердин бири болуп эсептелген кыргыз элине дагы таандык. Ал эми кыргыз элинде кочкор мүйүз оюусунан тышкары «бугу мүйүз», «жазы мүйүз», «багыш мүйүз», «кош мүйүз», «уй мүйүз», «теке мүйүз», «кулжа мүйүз», «аркар мүйүз», «топоз мүйүз» оюулары салттуу буюмдардын бардыгына түшүрүлгөн. Этнограф С.И. Руденко жана Р. Шнейдерлер бул оюунун келип чыгышын «Индия дүйнөсүндөгү ыйык дарыя» менен байланыштырышкан. Анткени ушул эле оюу жарым көчмөн өзбектеринде, тажик элдеринин килем, шалчаларында да кездешкен.

Көчмөн жана отурукташкан элдер арасында өтө кеңири белгилүү жана көп аймактарга жайылган, ошондой эле талаштуу «кочкор мүйүз» оюусун ар тараптан изилдеген окумуштуу К.И. Антипина: Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн көз караштары боюнча мүйүз оюусунун келип чыгышы зооморфтуу болуп, мал чарбачылык багытты чагылдырып, байыркы мезгилдерде эле жаралып, биздин мезгилге өтө стилдештирилген түрүндө жеткен. Мүйүз оюусунун башаты кыргыздардан башталып, андан Орто Азия жана Казакстанга кочкор мүйүз аты менен тараган, – деп бүтүм чыгарат.

Кыргыз көркөм өнөрүн изилдөөнү жаңы деңгээлге көтөрүүгө 1928-29-жылы Ташкенттен чыгарылган М.С. Андреевдин, андан кийин М.Ф. Гавриловдун отуздан ашык кыргыз оюу-чиймелеринин аталыштары, алардын үлгүлөрү менен кошо чыгарылган чакан макаласы түрткү болгон. Анын изилдөөлөрүндө кыргыз оюу-чиймелеринин негизги элементтери: биринчисинде – 29; экинчисинде – 34 элементтен турган. Андреев-Гавриловдун ошол кездеги кыргыздарга гана белгилүү болгон оюулардын маанисинин түшүндүрмөлөрү тууралуу ачылыштары жогорудагыдай элементтердин бар экендигин тастыктап бере алган.

Кыргыз оймо-чийме кол өнөрчүлүгү Улуу Ата Мекендик согуштан кийин терең жана ар тараптуу изилдөөгө алынып, алардын жыйынтыктары басмаларга жарыялана баштаган. Археолог окумуштуу А.Н. Бернштам М.С. Рындиңдин альбомунун баш сөзүндө: Оймо канчалык жогорку чеберчилик менен аткарылса, аны ошончолук кенен баяндоого болот. Сүрөттүн татаалдаштырылбаган кыска сөздөрүндө баяндоонун эпикалык мазмуну камтылган. Саймачылар манасчылардай эле оймонун эпикалык тексттерин жаратышкан. Ошондуктан алар анын элементтеринин санын астрономиялык сандарга жеткире алышкан. Өзүнүн семантикалык көлөмү боюнча кыргыз оймосунун 3500 үлгүсү 500 миңден ашык саптан турган «Манас» эпосунан кем калышпайт, – деген баасын берген.

Кыргыз элинин тери буюмдарына оюулардын түшүрүлүшү такталып жазылбай калгандыгына карабай, тектеш элдердин, айрыкча, хакас, тува, алтай, башкыр элдеринин тери иштетүү, оюмдарды түшүрүү ыкмалары аркылуу калыбына келтирүү иштери системалуу жүргүзүлүш керек. Анткени орус изил-

дөөчүлөрү мурунураак барган аймактагы элдердин заттык жана руханий маданияттары тийиштүү деңгээлдерде жазылып калган. В.В. Радлов белгилеп өткөндөй, цивилизациянын бир деңгээлинде турган элдердин кол өнөрчүлүктөрү, өзгөчөлүктөрүн эске албаганда, бирдей эле ыкмаларда колдонулган. Ошол эле учурда кыргыздардын салттык кол өнөрчүлүгүндө оюулардын өтө көп санда кездешиши оюм өнөрүнүн алдыга кеткендигинен дагы кабар берип турат.

«Түстөр жана алардын маанилери» үчүнчү бөлүмүндө кыргыздардын салттуу буюмдарына түшүрүлгөн түстөргө көңүл бурулду. Этностордун турмуш-тиричилигинде түстөрдүн орду чоң жана көп кырдуу болуп эсептелет. Ошол эле учурда түстөрдү таануу, аныктама же түшүндүрмө берүү татаал иштердин бирине айланып келген. Анткени түрдүү түстөр, боектор адамзаттын өзүн өмүр бою коштоп жүргөн. Айрым учурларда түстөргө байланыштуу алардын жашоолору, тагдырлары дагы өзгөрүп турган. Жаратылыштагы түстөрдүн маанисин түшүнүү үчүн эле алар ондогон кылымдарды сарпташкан. Качан гана түстөрдүн маани-маңызы, тийгизген таасирлери аныкталган соң, турмуш-тиричилик буюмдарына, чарбалык иштерине, дүйнө таанымдарына туура келген өңдөрдү берүү салттары, эреже-тартиптери келип чыккан.

Салттуу көркөм кол өнөрчүлүктө оюулардан тышкары түстөр дагы маанилүү орунду ээлеген. Түскө байланышкан атоолор салттуу буюмдардын, жер-суулардын аталыштарынан тышкары уруу, уруктардын аталыштарында да жолугат. Мисалга ала турган болсок, кыргыз элинин санжырасында ак уул, көк уул, кызыл уул; ал, ала, алча – кызыл, кубу – сары, бур – күрөң, тагыраак айтканда, алчыкен, кызыл кулак, кызыл аяк, кызыл курт, кызыл каш, боруке, сарыбагыш, саруу, кызыл баш, көк мээ, ак көз, алакчын, кара багыш, көк багыш, куман, кара, сары боркемик ж.б. аталыштар көп кездешкен.

Кыргыз кол өнөрчүлүгүн, анын ичинде килемчилигин изилдеген А. Фелькарзам: Жергиликтүү элдердин соккон килемдеринде көбүнчө кызыл жана көк түстөр басымдуулук кылат. Кызылдын артына көк түстүү сүрөт берилет же көктүн артынан кызыл жана кара түстү жалгаштырышат, – деп түштүк кыргыздарынын ичкилик канаттары жактырган түстөрдү атап кеткен.

Д. Айтмамбетов табыгый боекторду алуу кыргыздарда тээ байыртадан эле белгилүү болгон деп белгилеп кеткени менен, аларга токтолбойт. Ал эми К.И. Антипина кыргыз чеберлеринин салттуу буюмдарын бое иштери негизги орундарды ээлерин белгилеп келип, алардын табигый боекторду алуу ыкмалары 60-70 жыл мурун эле токтоп, кийинки муун унутуп калгандыгын чоң өкүнүч менен кабыл алган. Ал түштүк кыргыздарынын сүйүктүү түстөрү катары көк, кызыл, сары, саргыч түстөр экендигин көрсөткөн.

Кол өнөрчүлүктүн башка түрлөрүнөн айырмаланып, кыргыз чеберлери булгаары буюмдарга, курал-жарактарга жана идиш-аяктарга түстөрдү өтө аз салган. Анткени булгаарынын өзүнүн табигый түрү өтө жагымдуу түстү тар-

туулса, экинчиден, ышка салынган, кармалган идиштер каралжын тартып, майланышып калган. Албетте, ага боектор жукпайт. Боек берүү кыргыздардын салттуу кийимдеринен тонго жана бут кийимдерге, чарба буюмдарынан ат, куш кармаган жабдыктарга гана түшүрүлгөн.

Түстөр кыргыздардын салттык кол өнөрчүлүгүнүн дүйнө таанымында, кабыл алуусунда алардын көркөм кооздугу жана практикалык жагы гана эске алынбастан, белгилик, ыйыктык жана ишенимдик мааниси алдыңкы орунга чыккан. Анткени көчмөндөр канчалык жаратылыш, жан-жаныбарлар жана канаттуу-куштар менен бирдиктүү, тыгыз байланышта болгондоруна карабай коопсуздуктарын эч качан эстеринен чыгарышкан эмес. Ошондуктан ар бир буюмга өң же түс берүүдө, ошол жактары эске алынган.

КОРУТУНДУ

Кыргыздардын XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы тери иштетүү кол өнөрчүлүгү кыргыз элинин жашоосунда жана салттык маданиятында эң маанилүү орунду ээлеген. Кыргыздар ондогон кылымдар бою жарым көчмөн жана көчмөндүк жашоо шартында жашап, дүйнө таанымдарына туура келген, ошол эле учурда көнгөн, ылайыкташышкан чөйрөлөрүн өзгөртүүгө ашыгышкан эмес. Өзгөчө, мал чарбачылыкка ыңгайлуу кийим-кечектерди, идиш-аяктарды, буюмдарды даярдоого керектелүүчү табылгалардын дээрлик бардыгы (тери, жүн, баалуу таштар, металлдар) өздөрү жашаган аймактардан кенен табылган.

Маалыматтарды салыштырып көрүү аркылуу кыргыздардын XX кылымдын башына чейинки колдонулуп келген буюмдарынын дээрлик өзгөрбөгөндүгүн байкоого болот. Бул жерден белгилеп коючу нерсе, кыргыздар отурукташкан элдер менен канчалык аралашпасын, алардын салттык буюмдары эч бир өзгөрүүсүз калган. Аларды өзгөртүүгө биринчиден, географиялык жана чарбалык абалдары жол бербесе, экинчиден, көчмөндүк жана жоокердик жашоонун өзү бекем, бышык, ошондой эле жеңил нерселерден буюм-тайымдарды жасоого мажбур кылган. Чарба буюмдары эле эмес, жоокердик курал-жарактарына дагы терилер көп колдонулган. Бирок бул такыр эле өнүгүү болгон эмес, артта калган деген ойду түшүндүрбөшү керек. Тетирисинче, өздөрү ойлоп тапкан буюмдарын, салттык кийимдерин жасоонун өзгөчө түрлөрүн, салттык ыкмаларын салыштармалуу деңгээлде өнүктүрүп, ошондой эле ал нерселерди өзгөртпөй сактоону салттык, ыйыктык деңгээлге алып чыгышкан.

Орто кылымдарда жана XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап келе баштаган чет элдик саякатчылар кыргыздардын коомдук-саясий абалына, уруулук түзүлүштөрүнө, кен байлыктарына, жаратылышына кеңири көңүл бурганы менен, кол өнөрчүлүгүнө тийиштүү көңүл бурушкан эмес. Ушул эле көйгөй совет мезгилинде жүргүзүлгөн илимий иштерде да кайталанган. Анткени кыргыздардын бут кийимдерине салыштырмалуу казактардын, өзбектердин,

түркмөндөрдүн бут кийимдери тууралуу маалыматтар, эмгектер далилдүү сүрөттөр менен китеп болуп чыгарылган. Кыргыздардын музей коллекцияларына чарык, чокой, өтүк өңдүү жупуну бут кийимдер коюлуп, ал эми асыл таштар, баалуу металлдар менен купаланган, көрчөгөлөнгөн, апкыттары бийик бут кийимдер табылбай калган. Ал эми кыргыз элинин кенже жана чоң эпосторунда бут кийимдердин жыйырмадан ашык: накери, үпүкө, жекесан, көк жеке, кара өтүк, көн өтүк, кырмызы өтүк, көн өтүк, кош оймолуу өтүк, сайма өтүк, чоғдор, мөкү ж.б. өтүктөрдүн түрлөрү жасалып, кийилип келгендиги ырасталып жатат. Териден жасалган буюмдарга, кийимдердин түрлөрүнө изилдөөчүлөрдүн көңүл бурушпагандыгы, албетте, кыргыз элинин тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнүн баалуулугун бир аз да болсо төмөндөткөн.

Кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгүндөгү буюмдардын, курал-жарактардын аталыштары, сөздөрдүн келип чыгышы, алардын түшүндүрмөлөрү тил илими үчүн эле эмес, тарых, этнология, антропология илими үчүн дагы өтө маанилүү болуп саналат. Анткени буюмдардын аталыштары менен кайсыл бир элдин келип чыгышын, өнүгүү доорун, этномаданий байланыштарын аныктап алууга болот. Буюмдардын же курал-жарактардын аталыштары канчалык кыска сөз менен айтылса, ал ошончолук байыркы сөз экендигинен кабар берген.

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн түбүн, уңгусун араб-парсы сөздөрүнөн издөө, аларга байланыштыра берүү жаңылыш ой болгондугун окумуштуулар эскертишет. Кыргыз этнографиясындагы, анын ичинде тери иштетүү кол өнөрчүлүгүндө кездешкен сөздөрдүн түбүн байыркы түрк жана этногенетикалык жакындыктары бар этностордун сөздөрүнөн издөө зарыл. Аталыштарга этимологиялык талдоолорду жүргүзүү менен кол өнөрчүлүктүн, эң негизгиси салттык маданияттын тамырын, алардын өнүгүү доорлорун жана ага таандык белгилерин аныктап алууга болот.

Революцияга чейинки жана совет доорлорунда айрым изилдөөчүлөр жазып калтыргандай, кыргыздар кол өнөрчүлүктүн «жупуну, жөнөкөй, эпсиз ж.б.» буюмдарын эмес, көчмөн маданияттын эң жогорку үлгүлөрүн жаратышкандыгы жаргак, көрпө, даакы, жылбырскы, кун терилеринен жасалган азем, салтанат буюмдарынан эң сонун көрүнүп турат. Алсак, жырткыч жаныбарлардын же кун терилеринен тигилген баш жана тыш кийимдер жөн эле копол, комсоо тигилбестен, өңү-түсүнө, кылоолордун жатышына, сапатына карата да, эң негизгиси тигиштери көрсөтүлбөй, чеберчилик менен тигилгендиги далилденди. Батыш элдери кийген тондор сыяктуу теринин баштары, бучкактары салаңдап чыгып турган эмес. Бучкак (шыйрак) терилери тондун этектерине ирээти менен тыкан тигилип коюлган. Андан сырткары кун терилерин тандоо, алардан кийимдерди тигип кийүүдө тотемдик ишенимдерине да көңүл бурулган.

Кыргыздардын жылкыны колго үйрөтүшү кол өнөрчүлүктү жаңы баскыч-

ка көтөргөн. Анткени азоо жылкыларды үйрөтүш үчүн ооздук менен жүгөндүн, ээр менен үзөңгүнүн, басмайыл менен камчынын ойлоп табылышына, эң негизгиси ыштардын жасалышына кайсыл бир деңгээлде түрткү берген. Тери шымдардын дагы бир нече түрлөрү, тагыраагы, жыл мезгилине карата тигилген шымдар да жасалып келген. Кандагай, сайма, кеште шымдардын сапаттуу болушу үчүн жапайы жаныбарлардын (тоо теке, багыш, элик) терилеринен тандалып, аларга кошумча көрк бериши үчүн сайма оюуларын дагы түшүрүшкөн.

Тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнүн эң жогорку деңгээлде өнүккөндүгү ат жабдыктардын жасалышы, анын ичинде өрүм түрүндө, аларга кошумча түстүү темирлер, баалуу таштар менен бастырылышы, тердик, жагдан, сандык өңдүү турмуш-тиричилик бумдарына каңдалган булгаарыларга кызытма оюулардын түшүрүлүшүнөн даана байкалат. Өзгөчө белгилей турган жагдай, кыргыз кол өнөрчүлөрү көңүлүнө жаккан же ойду-келди эле оюуларды, түстөрдү жасаган буюмдарына сала беришкен эмес. Тетирисинче, оюулардын, түстөрдүн маанилерине терең көңүл бурушкан.

Көчмөнчүлүк маданияттын дагы бир бийик көрсөткүчү катары саятчылык, мүнүшкөрлүк өнөрү таанылган. Байыркы кыргыздардын жапан жырткыч куштарды колго үйрөтүшүнүн өзү чарбалык маанисинен тышкары, көчмөн элдердин баатырдык, жоокердик дүйнө таанымынын белгисине айланган.

Кыргыз уста-чеберлери эчки жана бодо малдардын терилеринен тиричилик буюмдарды гана жасабастан, чоң суулардан, дарыялардан өтүшү үчүн көчмөндөрдүн торсуктарды дагы даярдап келишкендиги белгилүү. Торсукка майда жандыктардын терилери гана керектелбестен, бодо малдардын терилери дагы колдонулган. Алар туюк сыйрылган терини ашатып, бучкак, моюндарын тигип алышкандан кийин, аны куйрук майлары менен майлап, ыштыкка салышкан. Ыштыкка салуунун себеби майланып ышталган торсукка суу кирбей калган. Ал эми торсуктарды үй ичинде колдонулган көөрүктөр менен үйлөп алышкан. Үйлөнгөн торсуктарга бутаксыз кары жыгачтарды арчындап жаткырып, бекем байлап, үстүнө жүктөрүн, бала-чакасын олтургузуп, ат менен сүйрөп сууга киргизип, чогуу жээкке чыгып кетишкен.

Жогоруда көрсөтүлгөндөй, кол өнөрчүлүккө, жасалган буюмдарга, колдонулган ыкмаларга, пайдалануу жөрөлгөлөрүнө карата жасалган мындай сый мамилелер салттуу тери иштетүү кол өнөрүнүн узак мезгилге чейин сакталышын камсыз кылган.

Практикалык сунуштар:

1. Кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгү бир эле диссертациялык изилдөөнүн деңгээлинде токтолуп калбастан, андан ары да терең жана ар тараптуу, философиялык, маданият таануучулук ж.б. жааттарында дагы да изилдөөлөргө алынышы зарыл.

2. Кыргыз элинин салттык кол өнөрчүлүгүн изилдөөдө жыйынтыктуу

иштерге жетүү үчүн илимий-теориялык негиздердин топтомун иштеп чыгуу.

3. Кыргыздардын салттык маданиятын, анын ичинде тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнүн тарыхтагы ээлеген ордун дагы терең ачып берүү үчүн комплекстүү жана систематикалык изилдөө иштери менен, тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнө байланышкан түшүнүктөргө, атоолорго айрым оңдоп-түзөөлөрдү киргизүү, этнографиялык сөздүктөрдү жана түшүндүрмөлөрүн чыгаруу жана аларды интернетте мультимедиа ыкмасын (сүрөт, видео, аудио) колдонуу аркылуу ачык жарыялоо.

4. Чоң жана кичинекей эпостордогу кол өнөрчүлүккө байланышкан сүрөттөөлөрдөн турган саптардан түзүлгөн чыгармалар жыйнагын түзүп чыгуу.

5. Тери иштетүү кол өнөрчүлүгү боюнча кыргыздардын жана ага тектеш элдердин буюмдарынан түзүлгөн каталог жана фотоальбомдордун сериясын чыгаруу.

6. Кыргыз кол өнөрчүлүгүндө колдонулган оюулардын жана түстөрдүн жалпы санын тактоо менен бирге сүрөттөрдөн түзүлгөн “Кыргыз оймолору” антологиясын басып чыгаруу.

7. Кыргыздардын салттуу баш кийимдери, арийне, кун терилеринен тигилген тебетейлер аскердик даража катары дагы таанылгандыгын белгилеп көрсөтүү, тарыхый окуу куралдарына киргизүү кыргыздардын коомдук түзүлүшүнүн жана аскердик жетишкендиктерин тастыктоого жардам берет.

8. Кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгү тууралуу орто жана жогорку кесиптик окуу жайларынын, жалпы билим берүүчү мекемелердин окуу китептерине киргизүүнү сунуштоо жана тери иштетүү боюнча адистерди даярдаган атайын орто кесиптик окуу жайларында, тарых жана этнология, антропология боюнча адистешкен жогорку окуу жайларында атайын курстарды уюштуруу.

9. Кыргыздардын жана Кыргызстанда жашаган башка этностордун көркөм колдонмо буюмдарынан түзүлгөн Кыргыз этнографиялык музейин уюштуруу, улуттар арасындагы кол өнөрчүлүктүн колдонмо деңгээлин көтөрүп, көп этностуу Кыргызстан калкынын ынтымагын арттырат. Мындай музей өлкөнүн маданий борборлорунун бири болушу керек.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

Монография

1. Капалбаев, О.Э. Кыргыз элинин көнчүлүк өнөрү: XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы [Текст] О. Э. Капалбаев / Жооптуу ред. А. А. Асанканов. – Бишкек: ЖИ «Сарыбаев Т.Т.», 2020. – 472 б.

Макалалар

2. Капалбаев, О.Э. Кыргызы – Теле (Погребения с конем) [Текст] / О. Э. Капалбаев // Вестник КГУ им. И. Арабаева. – 2012. – № 4. – С. 390-394.

3. Kapalbaev, O.E. Economy of Yenisei Kyrgyz in the Age of Tang Dynasty (7-10 century) [Текст] / О. Е. Kapalbaev // International Journal of Central Asian Studies. – Seoul, 2012. – Vol. – P. 93-106.
4. Капалбаев, О.Э. Элдик Акматалиев [Текст] / О. Э. Капалбаев // Агартуучу, журналист жана этнограф Амантур Сейтаалы уулу Акматалиев (1934-2002). – Бишкек, 2014. – 40-42-б.
5. Капалбаев, О.Э. Кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгү (XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы) [Текст] / О. Э. Капалбаев // Кыргызстан жана Борбордук Азия – баарлашуунун мейкиндиги: Этностор аралык мамилелерди бекемдөөнүн өтмүшү, учуру жана келечеги // Кыргызстандын этнологдорунун жана антропологдорунун II конгрессинин баяндамалары жана макалалар жыйнагы. – Бишкек, 2015. – 340-344-б.
6. Капалбаев, О.Э. «Манас» эпосунун Сагынбай Орозбаковдун, Саякбай Каралаевдин жана Жусуп Мамайдын варианттарындагы тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнүн чагылдырылышы [Текст] / О. Э. Капалбаев // Жусуп Мамай (1918-2014): Дастанда калган өмүр: Кытайлык залкар кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын чыгармачыл мурасы тууралуу илимий баяндамалардын топтому. – Бишкек, 2015. – 100-107-б.
7. Капалбаев, О.Э. Система «устат-шакирт» традиционный способ хранения и передачи знания (на примере тюркской культуры) [Текст] / О. Капалбаев, Ж. Шайгозова // Мистецтво та освіта, Научно-методический журнал. – Киев, 2015. – №1-2 (75-76). – С. 8-11.
8. Капалбаев, О.Э. XIX кылымдын аягы – XX башындагы кыргыздардагы тери иштетүү ыкмалары [Текст] / О. Э. Капалбаев // И. Арабаев атындагы КМУ Жарчысы. Атайын чыгарылышы. Серия: психология. – Бишкек, 2015. – 229-234-б.
9. Капалбаев, О.Э. Манас эпосундагы тери иштетүү кол өнөрчүлүгү [Текст] / О. Э. Капалбаев // «Манас» жана кыргыз салты. Шинжаң «Манас» изилдөө борборунун басылмалары – 21. Ички материал – 1. – Үрүмчү, 2015. – 567-576-б.
10. Капалбаев, О.Э. Традиционная посуда и домашняя утварь кыргызского народа [Текст] / О. Э. Капалбаев // Молодой ученый. – Казань, 2016. – №13 (117). – С. 617-620.
11. Капалбаев, О.Э. Кыргызское традиционное ремесло по выделке кожи (конец XIX – начало XX века) [Текст] / О. Э. Капалбаев // Молодой ученый. – Казань, 2016. – №16. – С. 279-282.
12. Капалбаев, О.Э. Элдик даанышмандык [Текст] / О. Э. Капалбаев // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы №3, 1-чыгарылышы. – Ош, 2016. –130-134-б.
13. Капалбаев, О.Э. Эпос «Манас» и кожевенное ремесло кыргызов [Текст] / О. Э. Капалбаев // Научный журнал. Издательство «Проблемы науки» № 6. – Москва, 2016. – С. 82-85.
14. Капалбаев, О.Э. Кыргыз элинин териден жасалган ат жабдыктары жана алардын жасалыштары (XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы) [Текст] / О. Э. Капалбаев // Республиканский научно-теоретический журнал. – Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 6. – Бишкек, 2016. –124-129-б.

15. Капалбаев, О.Э. Кыргыздардын тери иштетүү ыкмалары (XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы) [Текст] / О. Э. Капалбаев // Республиканский научно-теоритический журнал. Известия вузов Кыргызстана №9. – Бишкек, 2016. –144-148-б.
16. Капалбаев, О.Э. Кыргыздардын териден жасалган салттуу бут кийимдери [Текст] / О. Э. Капалбаев // Республиканский научно-теоритический журнал. - Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана № 6. – Бишкек, 2016. –141-146-б.
17. Капалбаев, О.Э. «Манас» эпопеясы жана көнчүлүк өнөр [Текст] / О. Э. Капалбаев // «Манас» ааламы. Манастаануу-фольклортаануу илимий журналы №1. – Бишкек, 2016. – 173-182-б.
18. Капалбаев, О.Э. «Манас» эпопеясы жана кыргыздардан териден жасалган бут кийимдер [Текст] / О. Э. Капалбаев // «Манас» ааламы Манастаануу-фольклортаануу илимий журналы №2. – Бишкек, 2016. – 144-153-б.
19. Капалбаев, О.Э. Кыргызские методы выделки кожи (конец XIX – начало XX вв.) [Текст] / О. Э. Капалбаев // International Journal of Central Asian Studies. – Seoul, 2016. – Volume 20. – С. 266-278.
20. Капалбаев, О.Э. Хозяйство енисейских кыргызов танского времени (VII-Хвв. н.э.) [Текст] / О. Э. Капалбаев // Вестник науки и образования №6 (18). – Москва, 2016. – С. 52-56.
21. Капалбаев, О.Э. Кымыз идиши – саба [Текст] / О. Э. Капалбаев // И.Арабаев ат. КМУнун Жарчысы. №4. – Бишкек, 2016. – 140-143-б.
22. Капалбаев, О.Э. Кыргыздардын териден жасаган идиш-аяктары [Текст] / О. Э. Капалбаев // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Илимий журнал. Атайын чыгарылыш. – Ош, 2017. – 157-164-б.
23. Капалбаев, О.Э. Кыргыз элинин улуттук сыймыгы – көөкөр [Текст] / О. Э. Капалбаев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №1. – Бишкек, 2017. – 165-168-б.
24. Капалбаев, О.Э. Териден жасалган идиш-аяктар: чанач, меш, көнөк, көнөчөк [Текст] / О. Э. Капалбаев // Известия вузов Кыргызстана №1. – Бишкек, 2017. – 81-84-б.
25. Капалбаев, О.Э. Кылым карыткан кандагай [Текст] / О. Э. Капалбаев // Республиканский научно-теоритический журнал. Известия вузов Кыргызстана №6. – Бишкек, 2017. – 156-159-б.
26. Капалбаев, О.Э. Кыргыздардын салттуу сырт кийими: тон [Текст] / О. Э. Капалбаев // Республиканский научно-теоритический журнал. Известия вузов Кыргызстана №6. – Бишкек, 2017. – 152-155-б.
27. Капалбаев, О.Э. Кыргыздардын салттуу сырт кийими: ичик [Текст] / О. Э. Капалбаев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №10. – Бишкек, 2017. – 161-165-б.
28. Капалбаев, О.Э. Кыргыздардын салттуу шымдары: чалбар, жаргак [Текст] / О. Э. Капалбаев // Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш университетинин Билим жана тарбия. Илимий-педагогикалык журнал. – Бишкек, 2017. – 287-292-б.

29. Капалбаев, О.Э. Кыргыз элинин териден жасалган салттуу баш кийимдери [Текст] / О. Э. Капалбаев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №1. – Бишкек, 2017. – 150-156-б.
30. Капалбаев, О.Э. Кандагай – прошедший сквозь века [Текст] / О. Э. Капалбаев // Проф. А.Т. Калдыбаеванын 60 жылдык мааракесине карата «Заманбап пед. билим берүүнүн жана илимдин теориялык, методологиялык көйгөйлөрү» Эл аралык илимий-практикалык конф. И. Арабаев атындагы КМУнун Жарчысы. Чыг. 2. – Бишкек, 2018. – 219-225-б.
31. Капалбаев, О.Э. Кыргыздардын улуттук кемеринин ролу жана мааниси [Текст] / О. Э. Капалбаев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №2. – Бишкек, 2018.– 182-192-б.
32. Капалбаев, О.Э. Көркөм-колдонмо өнөрүндөгү оюулардын ээлеген ролу жана орду [Текст] / О. Э. Капалбаев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №2. – Бишкек, 2018.– 193-200-б.
33. Капалбаев, О.Э. Саят куштарын кармоодогу курал-жарактар [Текст] / О. Э. Капалбаев // Вестник КГУ им. И.Арабаева. Периодический научно-педагогический журнал. Спец. вып. – Бишкек, 2018. – 38-43-б.
34. Капалбаев, О.Э. Саймалы-Таштагы чиеленген айрым сүрөттөр [Текст] / О. Э. Капалбаев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №10. – Бишкек, 2019. – 127-131-б.
35. Капалбаев, О.Э. Некоторые традиционные головные уборы кыргызского народа [Текст] / О. Э. Капалбаев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №2. – Бишкек, 2020. – С. 224-228.
36. Kapalbaev, O.E. Various Traditional Headdresses of the Kyrgyz People [Текст] / O. E. Kapalbaev, T. A. Abdyrakhmanov, A. T. Kaldybaeva, A. Zh. Muratov, A. Zh. Aydarov // Elena G. Popkova Editor Growth Poles of the Global Economy: Emergence, Changes and Future Perspectives. – M., 2020. – p. 1159-1166.
37. Капалбаев, О.Э. Кыргыздардын салттык өрүм өнөрү [Текст] / О. Э. Капалбаев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №1. – Бишкек, 2020. – 111-115-б.
38. Капалбаев, О.Э. Тери иштетүү кол өнөрчүлүгүндөгү айрым буюм аталыштарынын түшүндүрмөлөрү [Текст] / О. Э. Капалбаев // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана №1. – 2020. – 136-141-б.
39. Капалбаев, О.Э. Предметы охоты ловчих птиц [Текст] / О. Э. Капалбаев // И.Арабаев ат. КМУнун Жарчысы. №. 4 – Бишкек, 2020. – С. 169-178.
40. Капалбаев, О.Э. Кыргыз мүнүшкөрлүгүндө колдонулган курал-жарактар [Текст] / О. Э. Капалбаев // Кыргыз Республикасындагы илимий изилдөөлөр. №2 Чыг., 1 бөлүм. – Бишкек, 2020. – 51-63-б.
41. Kapalbaev, O.E. Hunting tools of hunting birds [Текст] / O. E. Kapalbaev // Молодой ученый. Международный научный журнал №43 (333). – Казань, 2020. – С. 335-339.

Капалбаев Октябрь Эркиновичтин «Кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгү» (XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы) деген темадагы 07.00.07 – этнография, этнология жана антропология адистиги боюнча тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: заттык жана заттык эмес маданият, кыргыздар, салт, тарыхнаама, тери иштетүү, кол өнөрчүлүк, маданият, ат жабдыктар, кун, көрпө, кийим, идиш-аяк, курал-жарак, оюу.

Иштин максаты – кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнүн кыргыз тарыхындагы жана маданиятындагы ордун жана ролун ачып көрсөтүү.

Изилдөөнүн объекти – кыргыздардын салттык көчмөн маданиятынын ажырагыс бир бөлүгү болгон тери иштетүү кол өнөрчүлүгү.

Изилдөөнүн предмети – XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгүнүн ар кыл мектептеринин жалпы, өзгөчө жана айырмалуу жактары жана өнүгүү баскычтары.

Изилдөө ишинин методологиялык негизин тарыхый объективдүүлүк, булак таануучулук, салыштырма-тарыхый, эмпирикалык, маалымат чогултуу, тарыхый-диффузиялык, герменевтикалык, феноменологиялык, системалык изилдөө жолу, лингвистикалык, семиотико-семантикалык, ретроспективдүү, карама-каршылык жана сандар, ыкмалары жана тарыхыйлуулук принциптери түздү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Кыргызстандын этнология илиминде биринчи жолу кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгү атайын диссертациялык изилдөөнүн алкагында жана тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрдүн негизинде ар тараптуу изилденди.

Салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгүндө колдонулган айрым атоолорго түшүндүрмөлөр берилди. Азыркы мезгилге чейин тарыхый-этнографиялык адабияттарда белгисиз болуп келген кийимдер, курал-жарактар, идиш-аяктар жана буюмдардын айрым түрлөрү аныкталды.

Кыргыз элинин териден жасалган салттуу баш кийими (тебетей) биринчи жолу эпикалык чыгармалардын маалыматынын негизинде аскердик чин белги катары каралды. Кыргыз элинин аң терилерине карата жасаган ырым-жырымдары, каада-салттары жана дүйнө таанымдары чагылдырылды.

Диссертацияда алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси. Изилдөөнүн илимий-теориялык жыйынтыктары кыргыз элинин салттык заттык жана заттык эмес маданияты, кол өнөрчүлүгү боюнча жалпылама тарыхый-этнографиялык эмгектерде камтылышы мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү. Эмгектин кыргыздардын салттык тери иштетүү өнөрүнүн салттары тууралуу маалыматтары жалпылама кыргыз этнографиялык окуу китептеринде колдонулушу ыктымал. Ушул изилдөө аркылуу калыбына келтирилген тери буюмдарды жана кийимдерди азыркы мезгилдеги кыргыз коомунун талаптарына ылайык маданий мурасты жайылтууга багытталган өндүрүшкө киргизүүгө болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Капалбаева Октября Эркиновича на тему: «Кыргызское традиционное кожевенное ремесло» (конец XIX – начало XX вв.) на соискание ученой степени доктора исторических наук, по специальности 07.00.07 – этнография, этнология и антропология

Ключевые слова: материальная и нематериальная культура, кыргызы, традиции, историография, кожевенное дело, ремесла, конное снаряжение, мех, мерлушка, одежда, посуда, вооружение, орнамент.

Цель работы: раскрыть роль и места кыргызских традиционных кожевенных ремесел в истории и культуре кыргызов.

Объект исследования – кожевенное ремесло как неотъемлемая часть традиционной кочевой культуры кыргызов.

Предмет исследования – общие черты, особенности и отличия разных школ традиционных кыргызских кожевенных промыслов и этапы развития конца XIX – начала XX века.

Методологическую основу исследовательской работы составляет: историческая объективность, источниковедческий, сравнительно-исторический, эмпирический, сбор информации, историко-диффузионный, герменевтический, феноменологический, системный путь исследования, лингвистический, семиотико-семантический, ретроспективный, противоречивые-количественные методы и историчности принципы.

Научная новизна исследования: Впервые в этнологической науке Кыргызстана традиционное кожевенное ремесло кыргызов было разносторонне изучено в рамках специальной диссертации и на основе историко-этнографических исследований.

Были разъяснены некоторые термины, используемые в традиционных ремеслах по обработке кожи. Выявлены отдельные виды одежды, оружия, утвари и предметов, ранее неизвестных в историко-этнографической литературе. Традиционный головной убор кыргызского народа (тебетей) впервые был рассмотрен как знак воинского чина на основе сведений их эпических произведений. Были отражены обряды, обычаи и мировоззрение кыргызского народа по отношению к пушнякам.

Практическое значение полученных результатов в диссертации. Научно-теоретические результаты исследования могут быть включены в обобщающие исторические и этнографические работы по традиционной материальной и нематериальной культуре и ремеслам кыргызов.

Сведения о традициях кыргызского кожевенного ремесла могут быть использованы в обобщающих кыргызских этнографических учебниках. Восстановленные благодаря данному исследованию кожгалантереи и одежда могут быть внедрены в производство, направленное на популяризацию этнокультурного наследия, в соответствии с современными требованиями в кыргызском обществе.

SUMMARY

of the thesis by Kapalbayev Oktiabr on the topic: “The Traditional Leather Craft of the Kyrgyz (Late 19th – Early 20th centuries)” written for the degree of Doctor of Historical Sciences, specialty 07.00.07 – Ethnography, Ethnology and Anthropology

Keyword: tangible and intangible cultures, Kyrgyz, traditions, historiography, tanning, crafts, equestrian equipment, fur, lambskin, clothing, dishes, weaponry, ornament.

Purpose of the thesis: Revealing the role and place of the Kyrgyz traditional leather crafts in the history and culture of the Kyrgyz people.

The object of the study is leather craft as an integral part of the traditional nomadic culture of the Kyrgyz.

The subject of the research is the common features, local features and differences of different schools of traditional Kyrgyz leather crafts and the stages of their development in the late 19th – early 20th century.

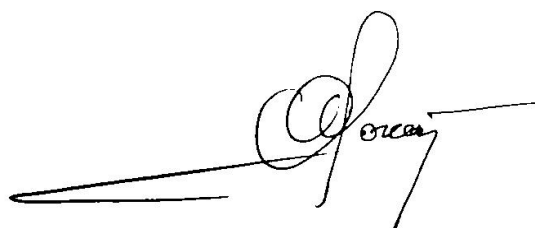
The methodological basis of the thesis consists of: historical objectivity, source studies, comparative-historical, empirical, collection of information, historical-diffusion, hermeneutical, phenomenological, systematic way of research, linguistic, semiotic-semantic, retrospective, contradictory-quantitative methods and historicity principles.

Scientific novelty of the research: For the first time in the ethnological science of Kyrgyzstan, the traditional leather craft of the Kyrgyz was comprehensively studied within the framework of a special dissertation and on the basis of historical and ethnographic research.

It was explained some of the terms used in traditional Handicrafts in leather processing. Separate types of clothing, weapons, utensils and items previously unknown in the historical and ethnographic literature have been identified. The traditional headdress of the Kyrgyz people (tebeti) was first time considered as a sign of a military rank, based on information from their epics. The rituals, customs and worldview of the Kyrgyz people in relation to furs were reflected.

Practical significance of the results obtained in the dissertation. The scientific and theoretical results of the thesis can be included in generalizing historical and ethnographic works on the tangible and intangible culture and crafts of the Kyrgyz.

Application area. The data on the traditions of the Kyrgyz leather craft might be used in general Kyrgyz ethnographic textbooks. The leather goods and clothes restored thanks to this study can be introduced into production aimed at popularizing the ethno-cultural heritage, in accordance with modern requirements in the Kyrgyz society.

Ченеми 60x84 1/16. Көлөмү 3,0 б.т.
Офсет кагазы. Офсеттик басма. Нускасы 100 экз.

ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
Бишкек ш., Раззаковкөчөсү, 49
т. 0 708 058 368